

BODNÁR ZSIGMOND

IRODALMI DOLGOZATAI.

Il faut rester soi.

Tocqueville.

CSENGERY ANTAL 109. 1.

B. EÖTVÖS JÓZSEF 1. "

HATALA PÉTER 94 "

TOLDY FERENC 134. "

BUDAPEST, 1877.

GRIMM és HOROVICZ.

ELŐSZÓ.

Hazai nevesebb íróink több év óta követik a külföldi jelesek példáját és összegyűjtik a folyóiratokban megjelent tanulmányaikat. Én is utánok indulva szedtem össze e kis dolgozatokat, melyek tárgyuknál fogva bizonyosan érdekelni fogják hazám művelt közönségét ; de hogy tartalmuk is vonzó legyen, megtettem minden tőlem telhetőt, s ha még sem lesz az, nem annyira jó akaratomon mult, mint inkább tehetségemen. Megjegyzem, hogy a b. Eötvösről szóló dolgozatot a jelen év május és junius havában, a Csen-gery Antalról szólót 1874-ben, a Toldy Ferencről szólót 1875-ben, tehát még a nagy nevű tudós életében, és a Hatala Péterről szólót 1876-ben írtam.

Budapesten 1877. október 15-én.

BODNÁR ZSIGMOND.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF.

(1813—1871.)

Ha Budapestről lefelé indulunk a Dunán, nem-sokára egy község és szerény temploma mutatkozik szemünk előtt. A község neve : Ercsi, s a templom egy nagy halott tetemeit rejtí magában : báró Eötvös Józsefét. Hazánk e jeles fia mint költő, mint gondolkodó, mint politikus fényes nevet vívott ki magának, s ha a nagyság egyik kelléke, hogy tulajdonosa a legmagasabb színvonal képviselője legyen, a gondolkodás, az érzés és a tett mezején jelentékeny szerepet játszsók, akkor Eötvös igazán nagy ember. Öt az európai színvonal hazai képviselőjének tarták. Ami dicsöt, az eszmék világában nagyot a külföld jelesei terem-tettek, azt magyar felfogásban Eötvösnél keresték a mieink. Ö volt a tolmács, a szűrő, a közvetítő az európai eszmékre s érzelmekre nézve; s mivel munkái megglehetősen olvastattak, jele, hogy eszméit többé-kevésbbé felkaroltuk, érzelmeit magunkévá tettük. Tény az, hogy »A Carthausi« címü regénye annyi kiadást ért, amennyit egyetlen magyar regény sem; tény, hogy nincs magyar, legalább művelt magyar, aki nem olvasta volna; nincs magyar nő, aki nem

sohajtozott, meg nem illetődött és nem könyezett volna megragadó gondolatai- és érzelmeire. Melyik magyar író dicsekedhetik ily hatással? Igazán senki. Az egykor ünnepelt magyar Walter Scottról, a derék Jósika Miklósról megfélelkezünk; Kemény Zsigmondról annyi dicséretest, annyi magasztaló elismerést olvastunk a legutóbbi időben is, jeleseink próbát tesznek jobb művei kiadásával. Mind hiába. A kedély életének finom boncolója, a lélek betegségének e kitünő felismerője, a jellemek e mesteri analysálója alig érdekel bennünket, csak az irodalom lelkes barátja veszi kezébe s próbálkozik meg e jeles művek olvasásával, noha tudja, hogy csakhamar kifárad munkájában. Igazán, Kemény olvasása munka és fárasztó tevékenység, nehézkes haladása zsibbasztja az olvasó erélyét s lanesztja felszínességét, széles és tudományos apparatusa nem csábítja a tovább lapozásra, meséjének lassu folyása nem ragadja magával a kíváncsiságot; noha sok, igen sok észlelni és tanulni valót találhatunk soraiban. Mily egészen máskép vagyunk pl. Eötvös Carthauzijával! Pedig mennyi elmélkedést, mennyi sóhajtozást foglal magában e sovány történet, melyet bátran össze lehetett volna szorítani a szép regény negyedére!

Mi lehet e jelenség oka? Miben rejlik Eötvös várázsa, mely csábít és kíváncsivá tesz, megnyer és elbájol? Talán, ha sikerül Eötvös jellemzését, a költő, az író, a tudós, a szónok és publicista képét adnunk, megfeleltünk e kérdésre is.

I.

Báró Eötvös József 1813-ban Budán született. Atyja hivatalnok volt s Budán a helytartótanácsnál működött, majd mint királybiztos Nyitrában erélyes eszköze lőn az uralomra jutott reactionnak, s végre Bécsben alkancellár vala. Különös ellentéte a sorsnak, mely több előkelő családban jelentkezett, hogy fiok a szabad eszmék és hazafias szellem híres apostolává lett. Anyja gyöngéd s finom asszony, kitől a költő azon ideges jóságot és hajlékonyságot, finom érzést s nemes gondolkozást örökölte, mely egész életén, élete minden tényén annyira meglátszik. Nyilvános iskolába járt ugyan, a budai gymnasiumba, majd a pesti egyetemre; de mit sem tett magáévá abból a nyersség- és vásottságból, ami ifjuságunkat jellemzé. Szépen párosult lelkében a nemes magyar és a mélyen érző és gondolkodó német jelleme. Birta annak nyíltságát és lovagiasságát, egyenességét és büszkeségét, rendelkezett a másik gyöngéd simasága és érzelmes kedélyével. A fajok e párosulásának igen sokat köszönhet nemzetünk. Hazánk nem egy jeles gondolkodója vagy tehetséges szelleme származott német vagy tót apától vagy anyától. A faj mindig megifjodott, az

erő megújult, a tehetség hatványozódott a faj vegyítése által. Kivált míg a kizárólagos nemzeti irány nem jutott uralomra, míg bizonyos egyetemesség uralkodott világnézetünkben; míg az európai műveltség elsajátítása, a külföldi formákhoz való illeszkedés vezetett civilisatióink haladásában, addig számos ily vegyes eredetű honfitársunkat láttuk az elsőrendű küzdők élén vagy között szerepelni. Csak a nemzeti egyediség kizáró uralmával szorultak le a költői tőről vagy legalább idegennek érezték rajta magukat, mint például a lelkes Kerényi, s mentek át a tudományosra. Most azonban, midőn művészetünk ismét egyetemesebb, bár industrialisabb kezd lenni, újra megjelennek a költői világban is. Azért láthatunk oly tehetségeket, mint Dóczi, babérokat aratni a drámai költés terén, másokat, kivált zsidó atyánkfiait, a publicistika irodalmában.

Eötvös 1833-ban tette le az ügyvédi vizsgálatot, már előbb megyei, majd állami hivatalt viselt. Mintegy hat évig hivataloskodott. Ez idő alatt tanult és irt, tapasztalt és élvezett. 1830-ban lefordította Goethe »Götz von Berlichingen« korfestő drámáját, ezután több eredeti darabot irt, majd a lantos költészet terén jelentkezett úgy, hogy 1835-ben az Akadémia is kebelébe fogadta. Sok hasznot merített megyei és állami tisztségéből is. Fogékony szelleme és vizsgálódó természete szemtől szemben ismerni tanulta a megyei élet titkait, s az állam gépezetének forgását. Igaz, hogy a pálya nem volt neki való, az alsóbb hivatalok nem a gondolat embereinek rendelvek. Az eszme képviselői rosszul érzik magukat a jegyzői iratok tömkelegében, a kicsi-

nyes jogi ügyek naponkénti elintézésében. Ez örökké ismétlődő apróságok elzsibbasztják a szellemet; kioltják ruganyosságát, elnyesik röpülő szárnyait.

Nem is tartozott a szorgalmas és pontos tisztviselők közé. Különben a pontosság ritka erény volt ebben az időben. A feudális slendrián nem sürgette, s hacsak a hivatalnok egyéni természete nem hozta magával, a szolgálat nem követelte, sőt társai nem egyszer gyanakvó szemmel néztek az ily szorgalmas tisztviselőre. Fajunk nagyon szereti a kényelmet, s ha más tekintetben elég élénkek s mozgékonyak vagyunk, a munka lehüti tűzünket. Ezért a magyar főhivatalnok sem szokott tulzó követelésekkel állani elő

Azután bármily nemes a jogi élet, bármily szent az igazságszolgáltatás, hazánkban egész a legujabb időig annyi pongyolasággal és lelkiismeretlenséggel üzetett, hogy a nemesb lelkek bizonyos undorral fordultak el tudatos és nemtudatos jogtalanságaitól. A megyei gazdálkodás, mely még napjainkban is ezer meg ezer visszaélés, önkény és szabadosság tanyája, ahol mindenható kortesek és kis zsarnokok szabadon üzik garázdálkodásaikat, a harmincas években oly kis erődök valának, melyekben a megválasztott tisztviselők senkit sem kíméltek, csak azt, akinek szavazatától tartottak. Egy nagyobb megye alispánja félisten vala, akihez közelíteni csak szolgálai meghunyászkodással vagy ajándékokkal lehete. Ez utóbbi is legtöbbször kerülő uton történt. Csak másod vagy harmad fokon lehete vele érintkezni. Az előszobázás még nagyobb mértékben divott nála és szolgabiráinál, mint az ország legmagasbb hivatalnokainál, pedig ezek is,

az életnélküli feudalizmus e gyarló sarjadékai, sokat, igen sokat kívántak attól, akinek dolga volt velök. Valóban náluk sem ment jól az ország ügye. Nemcsak hogy kevesen valának, hanem az ország jobb családjaiból származván, inkább szükséges carrièrenak tekinték pályájokat, mint oly hivatalnak, melyben dolgozni, fáradni kellene. A jó helytartótanács, e tisztes intézmény, melynek majdnem annyiféle teendője volt, ahány ministerium van most az országban, csodálatos lassúsággal és feudális felületességgel intézte el a körebe eső ügyeket. Pontosság, a részletek szigorú vizsgálata, gyors eljárás csak úgy hiányzott az ő kebelében is, mint a lármás vármegyénél. A bécsi cancellaria, a reclamatiók és politikai versenyzések, a kemény leiratok és tüzes feliratok e hivatalos központja, távolról sem felelt meg azon kívánalmaknak, melyeket egy hivatalhoz kötünk. Hogy érzette volna jól magát ily körökben a fiatal Eötvös, akit eszméi mellett erős erkölcsi érzés is lelkesített?

1837-ben hagyta el tisztviselői pályáját s szabad ember lőn. Ekkor már Európát is bejárta, s egy évre rá »A Carthausi« regénye kezdetett meg az »Árvizkönyvben«. E szépirodalmi mű szokatlan feltűnést okozott. A műveltebb közönség egy része ritka élvezettel olvasta végig, a másik azonban közönyös maradt iránta. Akkori olvasó közönségünket két nagy osztályba sorozhatnók. Az egyik kiválóan a hazai körben élt, minden ábrándja a haza felszabadításában, alkotmányának biztosításában egyesült. Az ország dolga annyira eltöltötte lelkét, a nemzet baja annyira bántotta szívét, hogy csak a hazára s dicső történe-

tére gondolt. Ez osztály volt az, mely annyi mohósággal olvasta Vörösmarty és társai epicus műveit, tanulta és szavalta azok szebb részeit, most pedig a történeti regényekhez fordult, melyekből egy pár szép példányt adott Jósika Miklós. A régi dicsőség tárgyait kedvelék; Nagy Lajos, Mátyás, az erdélyi fejedelmek magyaros élete, örömei és viszontagságai tetszésnek nekik leginkább. — A másik műveltebb osztálynak idáig még nem voltak olvasni való regényei. A tisztán történeti elbeszélések nem elégiték ki szélesebb látkörét. A mult nem érdekelte, harcias küzdelmei-, párbajai- és önkényeinél többet kívánt. A külső világból a belsőbe akart leszállani, rejtett titkait ismerni, vagy legalább keresni óhajta. Ily regényeink pedig nem voltak. A fordított művek száma igen csekély vala. Fáty megírta ugyan Bélteky-házát; e derék észlelő hű képét és élénk rajzát adja a jobb lelkek társadalmi szükségéinek, de a buzgó hazafi, ez örökké gyakorlati férfiú csak azon a színvonalon állott, melyet Széchenyi a politikai téren foglalt el. Gyakorlati iránynak nevezhetnők, mely inkább az anyagi és a legelső szellemi érdekekkel foglalkozott. Az eszméig, a fensőbb világnézletig emelkedni éppen nem adatott neki. Regényei tanító elbeszélések, melyeket nemes és erkölcsös irány jellemez, jól ismeri a magyar középnemesség erényeit és hibáit, találó képét adja a különböző osztályok egyik-másik gyermekének, de ha jól fest is, a mindennapi élet szűk körében mozog, s nem tud fensőbb színvonalra emelni. Melegit, de nem lelkesit, gondolkodóba ejt, hasznos utmutatásokat közöl, de a világnézlet eszmei regio-

jába épen nem vezet be. Ő, ki a transcendenssel sohasem foglalkozott, a lét nagy kérdéseit jámbor resignációval a mindennapi felfogás józan együgyűsége szerint oldja meg. E lelkes és önzetlen hazafi méltó hálánkat érdemli derék munkásságaért, de irodalmi működése, még a drámai sem hagyott hátra mélyebb nyomokat. A compositio titkával sem rendelkezett. Fárasztó oktatásai, unalmas epizódjai oly hosszúra nyulnak, hogy olvasni sem tudjuk.

Fáy a józan és egészséges irány egyik képviselője költői irodalmunkban. Amit ir, az józanon van kigondolva és ugyanazon józansággal létrehozva. Beteges izgatottság, lázas inspiratio sohasem bántotta. Meleg kedélye nyugalmasan működik s ha e nyugalom nagy művészsze tehetne valakit, Fáy mindenestre az lett volna. De e jó tulajdon csak akkor becses, ha erős phantasia és kitünő izlés lakozik a művész keblében. Fáy azonban szellemes vizsgáló és ügyes észlelő vala a képzelő tehetség nagyobb ereje nélkül. Szerencsés a költő, aki tehetsége szárnyalását nyugalommal mérsékelni tudja; de ahol nincs mit fékezni, nincs amit nyugalomra vezetni kelljen, ott e nyugalom nem tartozik a nemes tulajdonok közé.

Egyébiránt Fáy Bélteky-háza csak néhány évvel jelent meg Eötvös Carthausija előtt. Ébredni, gondolkozni kezdettünk. Eötvös magasabb színvonalra emelte e gondolkodást, s a realis világ kérdéseitől, a lét nagy problemájáig szállott fel. Egy francia ifju gróf szenvedélyét és küzdelmeit, reményét és csalódását rajzolja regényében. Gusztávval két más férfi áll szemben, Dufey, az uj nemes, a monarchia parvenueje,

és Armand, a szegény ifju, egykor jó barátja később ellenségének Dufeynek embere, a forradalom képviselője, akinek programja: hazájának élni. De e programban ott van egy másik is, melyet így fejezett ki: »Reméltem egy világot teli erénnyel s megelégedésszülte örömmel az embereknek; magamnak világot teli tettel és dicsőséggel: mert hisz a régiek megkoszorúzták az állatot, mielőtt feláldozák és én miért nem vártam volna koszorut, mikor áldozatra készen álltam... Reméltem egy dicsó jövőt, s láttam a multat, mely mulni nem akar, e százados szegénybélyeget, melyet a történetek arcainkra nyomtak s melyet milliónyi könny, s annyi nemzet vére le nem moshatnak; álmodoztam mint Isten képmása, s felébredék mint proletarius.« Socialista s forradalmár Eötvös Armandja, de nem a kitartó küzdés embere, milyeneket jelen társadalmi reformereink között találunk, kik lassu és ernyedetlen munkásságuk céljául a társadalom átalakítását tüzték ki; hanem azon szenvedélyes forradalmi szellemek csoportjából, akik leronthatják a régít, de csakhamar kifáradnak és vagy megtörten elvonulnak a csendes házi élet körébe, vagy a reactio szolgálivá aljasulnak. Armand az előbbit követte, magányba vonult s lemondván az emberiség reformjáról, még boldognak tudta magát érezni mint a föld egyszerű munkása. Késő napjain így tud felkiáltani: »Kettő után sóvárgott e szív. Szabadságot akarék s azt kívántam, hogy éltem ne legyen haszontalan; s nem vagyok-e hát szabad? én, ki a két kezem munkájával keresem élelmemet, s nem várva kegyelmet, nem függve emberi kényvtől, mig a nap le-

küldi meleg sugárzatát, s e kegyes anyai föld megtermi kalászaikat, nyugodtan tekinthetek magam körül; s nem vagyok-e hát hasznos, szükséges? kinek munkája családomat tartja s annyi kedves lénynek nyugalmat, örömöket, élelmet szerez; ki kertemben száz fánál mondhatom: ezt én ültetém; ki zöldelő vetéseim mellett büszkén kérkedem: ez nem zöldelne így, ha más munkálná földjét . . . Boldog, ki mint én, a természet anyai karjai közé vonulhatott . . . Vannak lények, kiknek magasabb feladás jutott, de a boldogok, hidd el, azok, kiknek ily szűk kör adatott.«

Eötvös kissé messze ment, midőn boldogságba helyezé e hősét. Az ábrándok ily embere boldog soha sem lehet. Oly problematikus természetek, oly szélső rajongók, mint a milyen Armand vala, megtörhetnek és talán meg is nyugodhatnak a zárda vagy a család ölében; de igazán boldogok soha sem lehetnek. Pedig a XIX. század nagy kérdése épen a boldogság volt. Mindenki boldog akart lenni és másokat is boldogítani. Azelőtt a nagy vallási háborúkban százezrek és milliók veszték el, hányan és hányan véreztek el az inquisitio és a felekezeti gyűlölség pallosával, csak-hogy boldogok legyenek egy más világon. Üldöztettek, hogy egy szebb világban, a mennyországban lehessenek boldogok. A francia forradalom óta a földre tették át a boldogság határait s ezeket végezték ki, csak-hogy megalapíthassák a többiek boldogságát. Szabad és boldog emberiségről ábrándoztak, mely a testvériség és egyenlőség édes tején nőjön nagyra. Boldoggá szerették volna tenni embertársaikat s ezért zúzták össze a régi világ bálványait, pedig hiu és elérhetet-

len célt tűztek ki maguknak s övéiknek, mert önzésünk mindig el fogja nyomni a gyöngét és szegényt. Oly kicsiny a mi földünk, hogy nem férhetünk meg egymás mellett és annyi véres veritékkel fáradunk a mindennapiért, a mennyi tűrhető életet biztosít, hogy nemünk soha sem beszélhet a boldogságról. Azért az újabb reformok nem is szólnak többé a nép, az emberiség boldogításáról. A nélkülözhetlent akarják biztosítani fajunk minden egyes tagjának, kenyeret óhajtának adni az éhező szájába, nevelést az elhagyottnak és árvának, orvost és gyógyszer, ápolást és gondoságot a betegnek és szenvedőnek. A mai népboldogítás programja oly szerény, amennyire csak lehet s ezért nagyrészen jogosult.

Különben a forradalom összes ábrándjainak valósultával sem szerezhethné meg számunkra a boldogságot. Anyagi vágyaink kielégítése után még egy sereg ideális vágy él keblünkben, melyek megvigasztalását és lecsillapítását ki tudná megadni nekünk? Templomaink lassankint pusztulnak, vagy csak a város szépítésére szolgálnak, ideális szomjunk kielégítésére csak kevesen találnak forrást, sebeik gyógyítására csupán egyik-másik talál balzsamot Gileádban. Eötvös álláspontján, igaz, lehetséges volt; hívő lelke szívesen megnyugodott a gondviselésben, vallásos érzülete biztos támaszra lelt benne nehéz küzdelmeiben, jó szíve boldogságot is remélt a providentia védszárnyai alatt; de mi már csak kenyeret és békét szeretnénk biztosítani embertársainknak, a boldogságot keressék maguk, ha megtalálhatják.

Eötvös világnézlete egészen más, mint az angol Byroné. Mig ez a szenvedély abszolút jogosultságát rajzolva porba dobta a kötelességek régi tanait, lángesze varázsával sujtá a régi világnézet oltárait s dönté le kopott szobrait, hogy határtalan ürt és pusztaságot hagyjon sivár lelkünkben, addig Eötvös is a szenvedély költője, (bár nem oly nagy fokban mint Byron), csakhogy a szenvedély világát a család és munka tisztelete, a kötelességek iránti hűség és a vallás megnyugtató ereje győzi le. Regényének első hőse, Gusztáv, annyi lelki küzdelem után megtörve, erejét veszti, a zárdába vonul. Az imádságot kívánta meg vigasztalójának. De nem tud imádkozni. Még nem bírja az ima és köny ajándékát. »A templomban voltam, térden állva emelém szemeimet az oltárhoz, lángoló csókokkal borítám a hideg köveket; mintegy örülden verém mellemet, — hasztalan, én nem tudok imádkozni. — S mégis szerencse imádkozhatni; helyzetemben az egyetlen szerencse, mert vigasztalás.« Azonban Gusztáv meg fogja tanulni az imádkozást. Meg van jellemében az a női lágyság, melynek folytonosan támaszra van szüksége, mely csak akkor érzi jól magát, ha van kihez fordulnia. E lány és érzékeny szívek nem lehetnek el az enyhítő imádság nélkül. Az ily jellemek, ha van tehetségük az érzékfelettire, elveszthetik egy időre hitüket az élet örvényeiben; de rövid nap alatt visszatér a szív egész követelése, hogy megtanulja a hitet, melyet nem az ész érvei istápolnak, hanem a szív argumentumai bizonyítgatnak; s jól tudjuk, hogy e bizonyítékok sokkal erősebbek minden egyebeknél.

Gusztáv jellemében igen sok vonást találunk Eötvöséből. Az a gyöngéd, a lágyságig gyöngéd, a nőies-ségig érzékeny kedély, az a vallásos hangulat, az a nemes, lovagias részvét a szenvedők és elnyomottak iránt, az a jóságos hiszékenység az emberek becsületességében, bizalom embertársaink jóságában, másrészt mindenütt magasb erkölcsi szempontból kiindulni, megvetni az önzést, a kis lelkek testeinek közös rugóját, ez Gusztáv gróf szép jelleme és Eötvösé is. De az ily jellemek nem szoktak gyakorlati emberismerettel birni. Magasb színvonaluk nem tud, mert nem szeret, azon alapra leszállni, melyet a köznapi ember foglal el. Amily szigorú birái az elveknek, annyira gyöngéd ítélői az emberek tetteinek. Bizalmuk nem igen rendül meg. Semmi sem könnyebb, mint hozzájuk férni s őket rászédni. Csak az eszményi lelkesítvén keblöket, kevés érzékek van a gyakorlati élet iránt. Igen érdekes regényalakok, mert sok benők az erkölcsi erő, de annál kevesebb a pozitív tetterő. A mozgalom élére állani épen nem hivatvák. A forradalmi actio nem nekik való. Viharban kormányozni a hajót, szirtek között átvezetni létök csolnakát, sehogy sem képesek. Szenvedélyök nemesen szeretni és szerettetni; s végtelen fájdalom éri őket, ha csalódnak. Pedig csalódnak, mert alig képesek elhinni, hogy az emberekben mily nagy szerepet játszik az önzés, a színlés, a tettetés.

A sok csalódás végre meghajtja Gusztáv gyöngéd lelkét, szerető szíve elidegenedik az emberektől, s a zárdába vonul. Mélyen vallásos lelkének és szelid, hamar kifáradó szívének ez a legillőbb sorsa. Bár

a zárda sokszor erős és nagy tevékenységű férfiaknak tanyája, kivált a tizenhatodik század óta; mikor a szerzetesek tevékenysége már nem csupán a belső életre, saját lelkők ascetikus vezetésére irányult, már nem csupán contemplatív magábaszállással és az áhítat gyakorlataival foglalkodtak; hanem lelkészkedtek és tanítottak is. Tudjuk, mily széles tudományos munkásságot fejtettek ki az irodalom terén is. A francia benedictinusok, a külföldi és hazai jezsuiták iskolai és irodalmi tudományos működése sokkal ismertebb, minthogy róluk szólanunk kellene. E külső tevékenység azonban nem lett minden zárda feladata; mert maradtak még fenn a régi időből elmélkedő szerzetek, milyenek a camalduliak, carthausiak stb. valának.

Ezeknek fő foglalkozása az imádság. Napjainkban kissé szokatlan intézetek, de a kifáradt és sokat csalódott lelkeknek alkalmas hazája. Igaz ugyan, hogy most ritkábban veszik őket igénybe, mint azelőtt; hogy most az ily meghasonlott szellemek nem az áhítat szent falai közé vonulnak; hanem rendesen egy golyóval, vagy egy kis adag méreggel, vagy a nagyon is köznapi fölakasztással szabadítják meg magukat az élet unalmától: de mégis tény az, hogy többen közülök kolostorba vonulnak és ott élik le hátralevő napjaikat. Aki ismeri egyes ily külföldi zárdák tagjait, az bizonyosan megerősíti állításunkat. Akárhány ily monostor mutat fel egy államférfit, egy-egy előkelő arisztocratát vagy egykor hatalmas birtokost; de ha kedélyüket vizsgáljuk, rendesen gyöngéd és érzékeny keblük valának. Gusztáv is ilyen volt, aki családjá hagyományánál és vallásos neveltetésénél fogva nem

tudta magát feltalálni izgatott korunkban. Bár más időszakokban sokkal több külső viszontagságnak volt kitéve az ember élete; bár a középkorban örökös harcok, nemzetségi és egyéb küzdelmek folyton zaklatták az egyesek és népek nyugalmát: a belső embert nem támadták meg a minden lépten átalakuló meggyőződések, a változó politikai, vallási, erkölcsi és társadalmi kérdések. Egy-egy meggyőződés oly sokáig vagy még tovább maradt divatban, mint a ruha, melyről tudjuk, hogy az unokák is használták, jöllehet még a nagyapa csináltatta. Napjainkban már sokkal több nyugtalanságnak van kitéve a belső ember. Ma egészen más meggyőződést vallunk ifjúságunkban, mást férfi és mást aggkorunkban. Amit az iskolában tanultunk, jóformán csak azért tevők, hogy legyen, amit elfelejtsünk, vagy hogy tudjuk, mily meggyőződések vezették azelőtt embertársainkat. Mintegy száz év óta a legkülönbözőbb tanok egymásra következtetését láttuk és éltük át.

Nem csoda, ha az oly lelkek, akiknek élénk szükségök van a positiv igazságra, meghasonlanak a világgal és önmagokkal, vagy pedig a catholicismus kebelébe térnek. E vallás tud fájó szívöknek legtöbb vigaszt nyújtani. Egyik sem felel meg annyira az ember ideális szükségének, mint épen ez. Mythológiája oly gyönyörű, oly édesen költői s alkalmazásában annyira enyhítő és vigasztaló, hogy szívesen fordul hozzá a bánatos lélek, s nem kérdi igaz-e az, amit mond. Ugy vannak vele, mint a szerencsétlen, aki barátja vigasztaló szavait örömet hallgatja; még akkor is, ha jól tudja, mennyire tévesek. E gyöngé szíveknek minde-

nekelőtt enyhülésre van szükségök, s ha megtalálják a catholicismus bájos meséi közt, csak örvendhetünk néki, bár az erősebb lelkek igazságosságuk dacára sem fogják követhetni e kedves példát.

Sokan a kétely költészetének mondák a Carthausit. Nagyon tévesen. Erdélyi fáradságot vesz magának, hogy megcáfolja e helytelen állítást, mely a szép regény minden sorával ellenkezik. Több idézet után szépen mondja, hogy e költemény »igaz nevén a legmagasb, legnemesb idealismus és az egész Carthausi, az én szememben legalább, segélyért való kiáltás Istenhez, a veszendőbe ment s menendő hit, szeretet és remény nevében; panasz, mely az egeket verdesi, mondván: a hit eltűnt az emberek között, nélküle nincs élet; adj egy nagy, fenséges gondolatot, óh adj világosságot nekünk, vagy tulajdonkép a Carthausi felkiáltás a keresztyénség igényei, jogai mellett; nem, a Carthausi bizony nem a kétely költészete. Bármily ragyogón lép is föl benne a bölcsész, midőn a század fenéjét ismerteti, s a társadalom titkos bűnei fölé tart világító fáklyát, hogy szinte az elcsüggesztésig valók és igazak elbeszélései: nem ott van-e mindenütt, mint Raphael igen sok művének szélén az angyalfejek, nem ott van-e közel a vallás, a hit vigasztalása? A Carthausi egy nagy vallásos költészet, s általa oly elem adatott a magyar költészetnek, mely igen régen hiányzott abban, mert a lyra egyes fellángoló érzelmén kívül a leghazaibb művek is úgy irattak, mint ha mai nap is pogány magyarok volnánk; csoda-e aztán, ha nem töltik el jótékony melegséggel a kebelt, és hiánynak érzetét hagyják a lélekben?

A képzelődés ragyogásai vallásos elem nélkül, csak ama káprafény, mely a téli tájak haván csillog, s tiszta nap mellett is hideg időt jelent. Az egy Chateaubriandon kívül, ki az egyházi atyák óta egyik legbuzgóbb védője volt a keresztyénségnek, nem ismerek költőt, kiben a szent meggyőződések annyira szívet és lelket foglalólag, szinte a csontok és velők összeköttetéseig hatólag szóltak volna fel, mint Eötvösben. Akárki mit mond és tanít az u. n. felvilágosodás bölcsészetéről: az le nem törli az emberiség könnyeit; nem ad menedéket a szívnek, ha kétségbeesés fenyegeti; nem nyughelyet a léleknek, ha kiáradtak szenvedései; nem vigasztalást a kedélynek, ha feltámad a világ ellen. Nem csak a görögnél volt egy a vallás és művészet; nálunk is együvé forrvák azok minden ellenmondások dacára; s nem is lesz, a ki elszakítsa egyiket a másoktól. Emlékezzünk reá: mit adott a vallás a művészetnek, mit a művészet a vallásnak, és nem fogunk soká tanakodni felette. Vagy hová lettek volna annyi remekei a művészetnek, ha a vallástól, s ezéi, ha attól nem kapnak kölcsönös felsegélyést? Midőn bűne tudalmával akará megverni Gretchent, Goethe sem tudta méltóbban közelíteni a fennségeshez, mint hogy a templomba vezeté el, hol a »Dies irae« megrázó hangjain támasztja föl benne a lelkiismeret furdalatát; és minő jelenet az Eötvösnél, midőn a Carthausit a »De profundis« nyugodt, fájdalomteli hangjai töltik el, s megmentik az öngyilkolástól! Vallás és költészet, ime két égi testvér, sohasem találkoztak szerencsésebben a földön.»

Sok igazság rejlik Erdélyi e szép szavaiban, sőt

ma már tovább megyünk s azt mondjuk, hogy a vallás és költészet nem csupán testvérek, hanem első megjelenésökben azonosak; s míg költészetre lesz szüksége a kebelnek, a vallás iránt sem lesz idegen; csakhogy formái változnak és tanai módosulnak. Igen, a Carthausi nem a kétely költészete, hanem a vallásé. Ez a mű alapeszméje. A költő az oltárhoz vezeti bukkott hőst és ki akarja engesztelni az Istennel. De ki nem veszi észre, hogy Gusztáv pozitív meggyőződés nélkül erőszakolja önmagára a vallást? Hisz-e keblében a fiatal Carthausi? Nem úgy tűnik-e fel nekünk ez az egész vallásosság, mint a fuldoklónak kapkodása egy szalmaszál után. Akar hinni, akar vallásos lenni, de nem tud. A keresztyénség egyik vigasztaló dogmája a segítő és szentelő malasztról hirdeti, hogy csak akarjunk, majd megsegít az Isten. Ilyen akargatásnak nézem én az egész Carthausit, s e tekintetben Eötvös Gusztávja igaz képviselője a harmincas évek akargató catholicismusának. A század elején megindult vallásos mozgalom még nem jutott tovább a religió érzelmének szükségénél; azóta tömörült ugyan és nagy politikai és társadalmi tevékenységet fejt ki; mégis azt látjuk, hogy erőfeszítései dacára folyton tért veszít, s a természet- és más tudományokkal szemben hátrálni kényszerül; a történet és a philosophia szétszedi utolsó szárait, s a gondolkozó elveti a foszlányt, mely egykor annyi embert boldogított. Milyen lesz a jövő vallása. nem tudjuk, most még nem is sejthetjük; csak azt látjuk, hogy a protestanstismus is szemlátomást rohan bomlása felé, a hit kapcsát és fenntartóját, a dogmát egyenkint elhányja s egy üres

phrasis marad hátra. melyet még a régi szokás, a jámbor család élet, a gyermekkor kedves visszaemlékezései megtartanak ugyan; de hosszas uralomra igénye nem lehet. Ez alatt a szabadelvű és radicalis tanok kezökbe ragadják a hegemoniát és szüntelen dolgoznak a társadalom fejlesztésén.

Valjon megújúl-e még egyszer a keresztyénség, mint a XVI. században, vagy eltűnik a társadalom vezetői közül, hogy most még ismeretlen ideálnak adjon helyet, mind ezt nem tudjuk; csak annyit következtethetünk fajunk 3000 éves történetéből, hogy a jelen helyzet nem állhat fenn sokáig. Nemünk ideális szükségéi kielégítést követelnek, és a jelen tényezők nem felelnek meg óhajtasainknak.

Gusztáv ellenfele Dufey, a forradalom gyermeke, azon fajából nemünknek, mely erősen számít és határtalanul önző. Nagy társadalmi viharok után könnyen megtanulja az ember, hogy saját erejével, furfangja és ügyességével viheti legtöbbre a világon. Ilyenkor nevetségessé válik előtte az erkölcsi világnézet, gyáváságnak látszik az önzetlen törekvés, s csak az erőt, mely mindenből hasznót tud huzni, becsüli. Ilyen volt Dufey is. Fennsőbb aristocratiai összeköttetésre levén szüksége, egész lélekkel fáradozott Julia szerelméért; de, mihelyt megtudta, hogy csak örökbe fogadott gyermek és ki van tagadva, ott hagyta őt, hogy másutt táplálja érdekeit. Eötvös regényében ez a homályosabb jellemek egyike. Csak kevés részletet nyújt felőle, s ezek is nagyon egyszínűnek mutatják őt. Eötvös sohasem szerette a forradalom kiváló alakjait, békés lelke nem szívelhette a barricade-ok hőseit; annál

kevésbé festhette rokonszenvesen a forradalom öléből származott új nemest, Dufeyt. Tagadhatatlan, hogy nem képezett becsülni való osztályt a modern társadalom e parvenu serege. Az arisztokratia megvetette, mert közéjük tolakodott nagynevű ősök nélkül; a polgárság gyűlölte, mert megtagadák eredetöket, s hű utánczói levének az arisztokrata szokásoknak. Rendesen belső becsők is hiányzott. Több vala bennök a füst, a látszat mint a reális tartalom. Az ancien regime arisztokráciájában, még süllyedése korszakában is, volt bizonyos lovagias és nemes gondolkodás mód; a becsület, bár ferde fogalmakkal párosulva, némi tiszteletben részesült; a bátorság szent kötelességnek tartatott, s mindez oly választékos modorral párosult, melyet a népből fölemelkedett új nemes nem sajátíthatott el egyhamar. Az elegantia e hiánya még nagyon feltűnt ez osztály első nemzedékénél. Igen sokban hasonlítottak századunk pénzarisztokráciáihoz vagy az angol nábobokhoz, akik nem tudják eléggé fitogtatni Kelet-Indiában gyűjtött roppant kincseiket; de azon finom modort sem tudák elsajátítani, mely a régi nemes családokat jellemzi. Nagy számuknál fogva most már jobban megszokjuk őket, az ő emelkedésök, s az ősnemes családok hanyatlása közelebb hozza e két fajta egymáshoz; de még 1830-ban erősebb volt a kettő közötti ellenszenv, mint hogy Eötvös szebb vonásokkal rajzolhatta volna hősünket.

Van még egy figyelemre méltó férfijellem a Carthausiban, ez Ártúr. Szintén meghasonlott természet. Rajongással adta magát a festészetre, minden áron nagy művész szeretett volna lenni, akit atyja a

comptoirban óhajtott alkalmazni »átnézni naponként a kereskedelmi könyvcimet, beszéli önmaga, összehasonlítani a hitelt és adósságot, dobogó szívvel elkészíteni bilancomat, kiadni váltó-leveleket, nagynak s dicsőnek lenni a börze hősei között, ez vala hivatásom... magasabbra, magasabbra vágyódtam, s elvesztem. Nem repülhetünk valamennyien. Oh, s ha tudnád, mennyit szenvedtem! midőn Rómába jöttem, s látám mindazon dicsőt, mi e városba, két ezred működéseiből összegyűjtetett; a merész görög gondolatját, mely ezredek után a szoborból örökké ujan s hatalmasan felszólal, a mult századok hitét halhatatlan színekben ragyogva Raphael madonnáiban, a colosseumot s Péter nagy templomát, s annyi nagyot és fönségest ez egy város szent körében, — akkor végtelen boldogság tölté lelkemet!« E szent lelkesedés azonban nem hozott érett gyümölcsöt; az ifjúból nem lett több ügyes mesterembernél, s ha nem tartja fenn a szerelem, kétségbe esik. Pedig itt is csalódás várta. Szerelmének tárgya egyike volt azon bukott teremtesnek, kiket Eötvös oly igazán fest regényében s lélektani motivumokkal igazolni törekszik olvasó előtt. A Carthausi női alakjai nagy részt követelnek rokon-szenvünkből, mind Julia, mind Betty bukott angyalok; de a kiket nem roszaság, hanem gyöngeség sodort a hinárba. Nem a társadalom oka súlyedésöknek, mint egyéni gyarlóságuk. Ujabb társadalmi regényiróink már nagyobb befolyást tulajdonítanak a társadalomnak. Szerintök a nagyvilág oka e gyöngye lelkek vesztének. Eposzi passivitással vitetnek a kedvezőtlen viszonyok között s akár akarják, akár nem, bukniok

kell. Bármily szomorú e kép, mégsem adhatunk igazat azon kritikusoknak, akik a költők felcsigázott képzeletének tulajdonítják ez irányt társadalmi regényeinkben. Valóban, nem a gyöngé nő az oka, hogy már gyermek korában rést ütnek hitén, erköcsiségének egyedüli támaszán. Előkelő származásuaknak lehet olykor büszkeségök is, ami visszatarthatja őket az elmerüléstől; a szegény ember fiának csak a vallás nyújtja az egyetlen támpontot az élet hullámai közt. Arról sem tehet e gyöngé teremts, hogy léte hajnalától kezdve mindenütt csak önzéssel találkozik. Kivált a nagy városok szegény gyermekei alig tapasztalnak lélekemelő részvételt, rokonszenves támogatást; a néhez kenyérkereset idegenné teszi egymás iránt az embereket s különösen a szegény emberekből kiöl minden jó cselekedetet. A nagy házak lakói alig ismerik egymást, senkisem törődik szomszédjával, nem tudja, mit tesz, mivel foglalkozik, mily gyönyöröknek él és mily szenvedéseknek van kitéve. E zárt élet nagy szabadságot ad az embernek, mert tudja, hogy senki sem szólja meg, nem féli a rágalmozó nyelveket és tesz, cselekszik néha kénye-kedve szerint. Eötvös regényében a szeretet fő oka a bukásnak. Julia szereti gyermekét és szerelmét nyújtja a vén hercegnek; Betty szerelmes lesz Gusztávba és követi őt. Mindkettő szánandó alak; de szerencsétlenségök még sem kelt bennünk oly idegrázó fájdalmat, mint a modern társadalmi regényeknek bukott egyénei, kiket a körülmények kérlelhetlenül sodornak szerencsétlenségökbe. Eötvös nagyon jól tudta, meddig szabad menni a költőnek, hogy felköltse az olvasó részvétét és fel-

ébressze fájdalmát, míg oly nagy regényírók is, mint Dickens Károly, kinos tulzásba, szertelenségbe csapnak át. Ujabb társadalmi regényíróink a colportage-románok hibáit szeretik magukévá tenni, amennyiben szerencsétleneiket a közönség mélyebb megindítása végett vérökben hagyják fetrengeni, az egyik bajból kiszabadultat a másiknak teszik ki, úgy, hogy szüntelen borzong bele az olvasó háta.

A mi mégis nagyon hiányzik e regényéből, az egy-két furcsa vagy humoros alak. Ez által segítve volna a hang monotoniján és a bánatos hangulat örökös egyformaságán, a miért találóan nevezte el Pap Endre s utána Csengery Antal a »bánat könyvének«. Az ujabb regényírók nem felejtkeznek meg az olvasók e könnyebbitése- és aesthetikai követeléséről.

Eötvös mint psycholog, mint az emberi élet redőinek mély vizsgálója regényében eleget akar tenni a lélektan követelésének és hőseinek változó sorsát mindig indokolni törekedett. A mi Juliával történik, mindnyájan megértjük; félelemből származott színlése, leverő sorsa, hányatásai, végre sülyedése világosak, bár nem egészen igazoltak előttünk; míg Bettynek fokonként támadó gyöngéd szerelme, a szegény polgárleány naiv kedélye és tapasztalás nélküli bizalma mesteri ecsettel van festve. Általában, ha a regény egyik kelléke az emberi sziv örökös hullámozásának rajza, ebben Eötvös a világirodalom jelesbjeivel vetekedik; sőt azt merjük mondani, hogy vannak benne helyek, melyek a kedélyállapot páratlan rajzát foglalják magukban, mert ő nem csak ismeri a kedélyt;

hanem mélyen behatott az emberi szenvedélyek lényegébe.

Való, hogy tovább is megy a kedélyállapot rajzában és indokolásában, mint kellene. Akinek annyi gondolata van, mint neki, ki annyira dúskodik az eszmékben: nem egykönnyen tud azokban mértéket tartani, s reflexióinak sokasága felülmulja a világirodalom bármely híres regényének elmélkedéseit. S e reflexiók mégis annyira actualisak, hogy szívesen végig olvassuk azokat, mert annyi báj, a képzelő tehetség oly pazarló varázsa ömlik el rajtuk, mint sehol másutt. E sok reflexió mellett itt-ott elmosódik a jellemzés, regényének hősei többet gondolkoznak, mint cselekszenek, hiányzik bennök a friss tevékenység, az üde cselekvő munkásság, mert az író mindent a hős lelki életére irányoz; Gusztáv többet szemlélődik, mint kellene, a regénynek majd felén nem tudja, vajon szerettetik-e vagy nem; olykor még az erkölcsi erő is hiányzik kebléből úgy, hogy passivitása bánt; de azért még sem fogadhatni el azon vádat, melyet a »Carthausi« ellen felhoztak, hogy nem regény, hanem egy beteg ifju agyrémeinek gyűjteménye. Tény az, hogy e társadalmi és pszichológiai regényben nem találjuk azt az élénk tevékenységet és dús szövevényt, melyet a történeti és más regényekben oly nagy mértékben élvezünk; de tagadhatlan, hogy ez is ép oly jogosult, mint a többi, és ha a közönség negyven éves tetszése irányadó lehet, Eötvös »Carthausija« a legjobb magyar regényes elbeszélések egyike.

II.

Az első pszichológiai s társadalmi, vagy mondjuk, metaphysikai regényt a második gyakorlatibb irányu követte. Ha az elsőben az érzékfeletti nagy kérdések megoldásához járult; ha ott a társadalom vallási és erkölcsi küzdelmeit rajzolta: itt a másodikban leszállott a politika terére és a szó közönséges értelmében, irányregényt adott. E regény a »Falu jegyző«-je volt. A magyar vármegyék célzatos rajzában élénken festi mindazon visszaéléseket, melyeket egy középkori nemességi institutióknak a XIX. század közepe táján szereplése okozhatott. Eötvös mint a vármegye egykori tisztje és mint mély belátású férfiú szemlélte és át is érezte azt a sok igazságtalanságot, melyek a középnemesség közigazgatási és biráskodó működéséből származtak.

Ezek ellen irta a »Falu jegyző«-jét. Tehát egy célzatos regénynyel lépett fel, mely a művészet terére, a fensőbb ideális világ körébe vitte át a mindennapi élet sokszor kicsinyes és prózai küzdelmeit. Politikai, közigazgatási és törvényszéki dolgokat és kérdéseket emelt föl a művészet fensőbb országába. Vajjon szabad-e ez? Nem ellenkezik-e a művészet magasztos feladatával? „Irányregény! Mily szentségtörés

a szépművészekre, mily lealacsonyítása a költészetnek, azt más érdekek szolgájává tenni! Így kiáltott az ítéset, mely nem kevésbbé félreértette a Falu jegyzőjét, mint egykor a Carthausit. Ugyanazon ítéseti irány, mely a német irodalomban éppen javában kárhoztatta az angol és francia irányregényeket. Németországban fordítás fordítást ért e művekből; a közönség mohón vette és még nagyobb mohósággal olvasta. A pedáns ítéset ellenben kárhoztatá, mielőtt olvasta volna. (Sic?) Mintha mondta volna, hogy neki nem kell, ami gyakorlati célt vagy irányt tűz ki. — Sok német tudósnak — sikerült a tudományt érthetlen műszavak s pedáns formák segélyével, mik között elvész a lényeg, külön választani az élettől. S a szépirodalomtól is ily elkülönzést követeltek. Fölállíták, hogy a művészet önmagában, önmagának célja. S a szépműtani értelemben igaz tételből következőt vontak a szépművészet gyakorlati irányban hasznosítása ellen. Feledék, amit már Kölcsey megjegyzett, hogy a való költészet s a philosophia komoly muzsája rokon szövetségben állanak.“ Még tovább idézhetnők Csengery Antal e szavait, melyekben a német kritikusok hatásvadászó megrovása roszul esik a tárgyias olvasónak. Nem egyszer volt nálunk divatban phrasisokkal bántani a németet és hazafias érdemet szerezni az ily lerántásokból. De talán fölösleges volna folytatni a jeles magyar essayista tájékoztatlan nyilatkozatait, mert bármily kevésbé szeressük vagy gyűlöljük a németet, éppen nem vallhatjuk magunkénak az ily tételeket: »Nem is érdemli, hogy művésznek neveztessek, a ki munkáiban a költői és művészi formán kívül, egyéb

célt magának ki nem tűz. Sokan a költői műveket a virághoz hasonlítják; s vajjon veszít-e szépségéből a virág, ha felőle tudjuk, hogy gyümölcsözővé válik? A régiek Orpheusról épen azt említik legnagyobb dicsérettel, hogy lantja hangjaival városokat épített. E példa intésül szolgál, hogy a művészet, mint minden egyéb a világon, csak annyiban érdemel valódi dicséretet, amennyiben valamely nagyszerű cél elérésére vagy nemes eszme életbeléptetésére eszközül szolgált. «Mily téves e nézet, mindjárt kiviláglik, ha felhozzuk, hogy valaki jelenlegi nagy állami kérdéseink, például a nemzeti bank és vámszövetség tárgyának népszerűsítésére szándékoznék költői művet teremteni. Csengery, úgy látszik, nincs tisztában a kérdéssel. Ha szépműtani értelemben igaz a tőle megtámadott tétel, miért szól ellene a »Falu jegyzője« alkalmából? Az általunk idézett szavakkal felel a miértre. De hát akkor talán mégsem igaz e tétel szépműtani értelemben? Vagy talán csak annyit akart mondani Csengery, hogy a művészet a való életet idealisálja, az embert családi és társadalmi, vallási és politikai küzdelmeiben szenvedélyeivel mutatja be s mi mást tőn a »Falu jegyzőjének« szerzője? Egy magyar vármegye zajos bel- és küléletét festi. Szabad-e ez? Igen, szabad, ez ellen senki sem tiltakozik. Csakhogy ne politikai legyen a művész főcélja, hanem az esztetikai gyönyör. Sőt azt mondhatni, hogy e gyönyör sem cél, hanem szükséges következmény. Az eszményinek ez reánk a hatása: fölemel s önzetlenül gyönyörködtet. De mihelyt pozitív célt tűz ki a művész, már hibát követ el. Azért tévedés azt tanítani, hogy nem is művész, aki mun-

káiban a művészi formán, s tegyük hozzá, költői eszmén kívül egyéb célt nem tűz ki magának. Ez által háttérbe szorul az esztetikai cél és célzatos lesz a művészeti termék. E célzatosság azután nem egyéb, mint egyoldalúság, pedig ez a legnagyobb hibája a művésznek, aki mindig egész képet tartozik adni. Az egyoldalúak fél igazsága a költeményben mint egyedüli igazság akar szerepelni, és így kiöli a tárgyiasságot, megszünteti az olvasónak gyönyörét. A művészet ily termékét lapozva minden lépten a költő intoleranciájára bukkanunk, ami még akkor is sért bennünket, ha irányával többé-kevésbé kiengesztelődtünk. A szerző mindig csak az érem egyik lapját mutatván, szándékosan leplezi előttünk a másikat úgy, hogy művét a rokon meggyőződésűek csak fél élvezettel olvashatják, míg az ellenkező nézetűek bosszúsággal futnak végig a történeten, melyet talán érdekfeszítő bonyoldalmáiért nem tudnak félbeszakítani.

Egészen más, ha azt mondjuk, hogy a regény, kivált az irányregény, nem tartozik a művészet fensőbb rendű termékei közé; ha a regényíró le akarjuk szállítani az ideál fényes trónjáról, s művét napi becsű alkotásnak tekintjük: ekkor nem tehetünk oly erős kifogást a célzatosság ellen és nyugodt lélekkel olvasuk a különféle katolikus és protestáns, konservatív és liberális, radikális és szociális, világpolgári és nemzeti regényeket. Ily esetben alig emelhetünk panaszt a lapokra terjedő tanszerű magyarázatok, államtani és theologiai, jogi és pénzügyi vitatkozások és fejtegetések ellen. Az írónak egyoldalú és határozott célja magával hozza mindezeket és az olvasónak el kell fo-

gadni a tényeket. Ha torzképeket mutat fel a költő emberi jellemek helyett; ha az egyik részen csupa gazemberekkel, tökfejekkel, bárgyukkal tölti meg regényét, míg a másikon ártatlanok, becsületesek, okosak és nemes szívek foglalnak helyet, nem zúgolódhatik az olvasó, mert tudja, hogy irányregénynyel van dolga. Ily szempontból fogjuk fel mi is a »Falu jegyzőjét.« Eötvös oly célzatos munkát teremtett, mely a 48 előtti magyar vármegyék jogsértő eljárását, embertelen, igazságszolgáltatását rikító színben akarta festeni és fensőbb becsű regény helyett irányművet nyújtott a magyar közönségnek. Ugy látszik, hogy az olvasók is így fogták fel, mert míg a Carthausi már hetedik kiadást ért, a »Falu jegyzője« alig másodikat, és nem valószínű, hogy egy harmadikban jelenék meg, ha csak közigazgatásunk nem vesz oly irányt, mely a régi alispánok és szolgabírák garázdálkodását megújítja.

Egyébiránt ha Eötvös regényét nem művészeti, hanem főleg politikai és társadalmi szempontból tekintjük, a legnagyobb dicsérettel kell halmoznunk, mert negyvennyolc előtti visszás közigazgatásunk meggyűlöltetésére egyetlen irodalmi mű sem tett oly hatást, mint a Falu jegyzője. Nagy társadalmi képet mutat be olvasó közönségének; képet, mely megrendíti a haza iránt érző szívet úgy, hogy míg egyrésről a régiség hívei boszankodással olvasták és még 1865-ben is megrovással fogadták a mű második kiadását; addig másrésről megdöbbenve kezdetek egyesek gondolkodni a legszükségesebb teendők iránt. Eötvös itt egészen a modern társadalmi regényírók útján ha-

ladt és az emberek nyomorát és inségét, bajait és viszontagságait a politikai intézményeknek rótta fel. Mint azok, úgy ő is a társadalmat teszi felelőssé egyesek sülyedése- és bajaiért; csupán abban különböznek egymástól, hogy az újabb társadalmi regényírók a mostani összes társadalmi viszonyokat kárhoztatják; Eötvös pedig csak a megyei institutiót akarta gyűlöletessé tenni. Abban is különböznek egymástól, hogy a modern regényírók eszmény nélkül fognak munkáikhoz, kimutatják a hibát, de nem ismerik orvoslását; míg Eötvös határozott politikai célt, a központosított administratio megkedveltetését tűzte ki magának. A tárgy oly szomorú és mélyen leverő, hogy eltért a Carthauzi előadásmódjától és humorral festé a nehéz idők hőseit. Ő kedvelteté meg nálunk e modort, s bár kezdő vala e téren és inkább a gonosz jellemeknél alkalmazá, mégis nagy lépést tón a költői előadás e most már szélesebb modorában. Főleg Nyúzó szolgabíró és Macskaházy ügyvéd részesülnek e ki-tüntetésben. Mindketten legvalóbb alakjai a kimult vármegyék letűnt hőseinek. Az előbbi oly hivatalt viselt, melynek teendőit érdekes, bár nem költői részletezéssel adja elő az író: »A szolgabírói hivatal minden kérdésen kívül a legnehezebb, legtöbb bajjal és fáradsággal járó, mely széles e világon valaki által viseltetik. Ő a közrend fenntartója, a gazdag és szegény védője, bírása és apja járásának, kinek közbenjárása nélkül igazságot senki sem találhat, kinek kezein alulról minden panasz, felülről minden parancs keresztül megy. Ő a vizek szabályozója, utak és hidak építője, szegények pártfogója, oskolák fölügyázója,

fővadászmester ha farkas mutatkozik, protomédicus ha dögmirigy közelg. békebíró, a váltótörvényszékek végrehajtója, büntetőtörvényi vizsgálódó, rendőrségi bíró, hadi biztos a szállásoló katonákra nézve, mezei rendőr, kórházak felügyelője, — szóval minden, in quo vivimus, movemur et sumus. Ha azon öt-hat száz férfi közül, kik hazánkban e hivatalt viselik, hanyagságból egy nem teljesíti kötelességét, ezrek szenvednek. Ha egy közülök részrehajló, több négyszög mértföldnyire az igazság kiszolgáltatása megszűnt e hazában. Ha egy tudatlan, legalább az adózó népre nézve, országgyűlésünk hasztalan alkotja törvényeit. — S ha kegyes olvasóim e terhekhez azoknak jutalmát mérik s meggondolják: hogy ez, — évenkénti száz vagy százötven forint fizetésen kívül, — azon biztos kilátásban áll, hogy ha hivatalában részrehajlás nélkül járt el, három év múlva valamely hatalmas ellenség által hivatalától megfosztva táblabírónak neveztetik, — meg fogják vallani, hogy honunknak vagy öt-hat száz élőszentje, vagy legislegalább ép annyi százezer szenvedő polgára van.» És e terhes hivatalt Eötvös oly férfiú kezébe tette le, a minők hazánkban számosan lehettek; mert nem egy vármegye követelte magának azon privilégiumot, hogy a költő az ő szolgabíráját másolta le. Fehér, Heves, Bihar, Szatmár és mások vetekedtek azon dicsőségen, hogy Nyúzó szolgabíró ur az ő kebelökből került ki; pedig a regény elolvasása után senkisé is fogja irigyelni tőlük e dicsőséget. Egyéb-iránt akkor még annyira hátra volt műveltségünk, hogy a szegény nép fogalma az igazságszolgáltatásról csak kevéssel volt jobb, mint a keleti országok-

ban, hol a feltétlenül igazságos birót rossz embernek mondják; és ha a mostani mérvet, justitiánk jelen követeléseit akarnók a régi vármegyék szolgabíráira alkalmazni, egyetlen egyet sem lehetne kivennünk a kárhoztatás alól. Viszonyaink oly szerencsétlenek valának, hogy erélyes és absolute becsületes ember nem is viselhette e hivatalt; és már akkor is igen jó szolgabíró volt, ha némi jóakarat, egy kis szorgalom és emberies érzés honolt keblében. Valóban Nyúzóznak a többen kívül azon nagy hibája volt, hogy éppen ez az érzés hiányzott lelkéből.

1848 előtti társadalmunk másik érdekes alakja Macskaházy ügyvéd vala. A nemzet erkölcsi állapotjának egyik legelső képviselője az ügyvéd. Egyetlen osztály sem lévén annyira elfoglalva a közügyekkel, egyik sem oly pontos hőmérője erkölcsi viszonyainknak mint ő. Fájdalom, a magyar ügyvédi osztályról igen kevés jót mondhatni. Tudomány és szorgalom, pontosság és becsületesség, önzetlen és nemes eljárás csak a kivételek sajátja. Csaknem a legújabb időkig ez volt az általános meggyőződés ügyvédeinkről. Ők zavarták fel a családok békéjét, húzták, halasztották furfangjaikkal a legvilágosabb perek eldöntését, s tették magukat nélkülözhetetlenné a vagyoniilag sülyedő emberre nézve. Ők oktatták be a jámbor népet, miként vesztegessen meg bírát; ők voltak a megyei választások intéző kortesei; ők intriguáltak a békés tulajdonos ellen; szóval ők voltak a politikai s társadalmi élet mozgató elemei. Nem csoda, ha költőnk, midőn sötét vonásokkal festi ez osztályt és benne Macskaházyt, egyuttal abba helyezé elbeszélésének

mártyrját a derék Tengelyit is. Ezt nem csupán a regény tárgya követelte, mely a vármegyei élet körül mozog, hanem azon erkölcsi tapasztalás is, hogy a hol legnagyobb a demoralisatio, rendesen ott lépnek fel a Messiások.

Nagyon egyoldaluan ítélnek meg Eötvös e nagy regényét, ha csupán a birói és ügyvédi kar rajzát emelnék ki; mert bármily való ecsettel vannak is ez osztályok festve, alig érdemelnek kevesebb dicséretet azon képek, melyeket a köznép és némileg a főnemes-ségről is ad. Ez osztály azonban csak kis szerepet játszhatik a regényben, mert a vármegyei élet hősei kiválóan köznép-nemesek valának. Ők intézék a megye sorsát, míg az alsóbb, az ugynevezett bocskoros nemesség, csak hitvány eszköz volt kezeikben. Néhány találó vonással festi az osztályok családi életét, a nők bajait és küzdelmeit, a magyar gazdasszonyok fáradhatlan gondosságát, ügyes háztartását. Az egyházi és iskolai nevelés sem kerüli el figyelmét, sőt a türt fajok, milyen a zsidó és a cigány, szerepét is rajzolja az üvegeszsidó és Peti cigány, e megvetett alakjaiban akkori társadalmunknak. Általában elmondhatjuk, hogy amit a társadalmi regényekről szoktak mondani, mikép belőlök irhatni meg legjobban korunk történetét — Eötvös regényénél kétségbe vonhatlan igazság. Csak a rikító színezetet kell kissé vakitanunk, a költő kiváltságos tulzását kell némileg leszállítanunk s előttünk áll Magyarország a jelen század harmadik és negyedik tizedében.

III.

Eötvös harmadik nagy regénye »Magyarország 1514«-ben. Mig az előbbiek társadalmi regények voltak, ez utóbbi történeti tárgyat ölel föl. Nemzetünk egyik legviszontagságosabb korszakát, a 16-ik század elejét, a keresztes háboru hirdetését, Dózsa véres lázadását és az urak kegyetlen megtorlását rajzolja, hogy mint mondá, népszerűsitse a történetet. Valóban e mű nem is regény a szó szoros értelmében, hanem nagyszerű történeti kép, melynek minden részén a való tényeivel találkozunk. Történeti igazságokat mutat fel az olvasónak, a kor irányadó eszméit, mozgató factorait rajzolja, még pedig annyi hűséggel, mint akármely jó történetíró. A kor családi, községi, vallási és politikai élete annyira élénk színekben van feltüntetve, mint kevés történeti regényben. Pedig e munkája is célzatos; mert midőn két nagy ellenképben a nemesség és pórság küzdelmét adja, arra tanít bennünket, hogy az egyes néposztályok jogait elismerni tanuljuk; különben iszonyu szerencsétlenségek okai leszünk. Az országok életében, a különféle osztályok,

egy-egy hatalmas erőt képviselnek s jaj annak a nemzetnek, melyben az erősebbnek természetes uralkodó jogát nem akarják elismerni. Iszonyu kegyetlenséggel elnyomhatják ugyan; de azon erő, melynek a természetes fejlődés által létrehozott másik erőt elnyomni sikerül, már nem jogos hatalom, hanem zsarnok lesz a mi szemünkben. Fényes leckét akart e korrajzzal nyújtani hazánk fiainak s megmutatni, hogy visszás jobbággyi állapotainkon minél előbb kell segíteni.

A magyar történeti regénynek négy jelesebb képviselőjét ismerjük; az első Jósika Miklós, a második Kemény Zsigmond, a harmadik Jókai Mór és a negyedik Eötvös József. ^{Alfred} Jókai, Kemény és Eötvös ritka gonddal és alapos tanulmánnyal fogtak műveikhez, Jókai ellenben több szabadsággal festé a kort, melyből tárgyát vette.

Az előbbi három a hűséget, a történeti tények lelkiismeretes előadását és színezetét tartotta szem előtt, Jókainál az alanyi érzés uralkodott mindenen felett. Jósika Walter Scott útján haladva, ritka előszeretettel rajzolta a szép Erdély előkelőit, büszke aristokratáit és nemes magyar hölgyeit, magas fellegvárait és széles udvarházait. Hü rajzain minden lépten meglátszik az író rokonszenve, a lovagias küzdelmek iránti csodálata, a főuri kiváltság és fény bámulása. Majdnem régészi talentummal festi a kor épületeit, néha széles leírásaival az untatásig tölt el bennünket; de mégsem feledkezik meg a szerkezet és előadás művészi kerekdedségéről; első jobb regényei épen e szempontból még napjainkban is kiváló figyelmet érdemelnek. Igaz ugyan, hogy róla is el lehet mondani,

amit Walter Scottról annyiszor hallottunk, hogy csak a külső és nem a belső embert rajzolja; azt is hozzátehetjük, hogy bizonyos affectáló hang ömlik el rajzain, csinált virágok között találjuk magunkat, melyek igen szépek lehetnek, majdnem olyanok mint az élők, de még sem azok; furcsa egyénei sokszor nagyon együgyűek, keresetten ostobák; gondolkozásmódja sokszor hibás, ítélete számtalanszor ferde és korlátolt, igazolatlan gyűlölet vezeti kifakadásában; mégis meg kell adnunk neki azon elismerésünket, hogy a történeti regény terén legjobb összhangzásba tudta hozni a tárgyat és a formát. Ezt valószínűleg a mult iránti lelkesültségének köszönhetni. Ő igazán szerette a kort, melyből regényét vette; a jellemeket, melyeket alkotott; a lovagias kalandokat, melyeket elbeszélnie kelle. Majd változtak az idők, mikor inkább az eszmék harca érdekelt bennünket és nem a hősök küzdelmei, ekkor Kemény történeti regényei jelezték a fejlődést, de egyuttal a faj iránti érdeklődés hiányát is. Jósika későbbi munkáiban a kenyérkereset nyomása alatt, részint gondatlanabbul dolgozott, részint elhagyta a derék angol iskolát és idegen mesterek nyomain haladt.

Kemény Zsigmond a lélek mély ismeretével és az emberi szenvedélyek beható tanulmányával fogott a történeti regények írásához. Gazdag historikus tudománya, jogi és politikai studiumai kiválóan segíték a történeti regények írásában. — Egyikök sem törődött annyira a szigorú motiválással, a lelki állapot Ariadne-fonalának felkeresésével, a benső élet szálainak szétszedésével mint ő. De éppen e kicsinyes gon-

dosság a mozaik-készítők fáradságos munkájára emlékeztet bennünket. Aggódó figyelemmel keresik össze a különféle színű kővecseket, lassu vigyázattal rakják egymás mellé azokat, hogy végre egy szép képet adjanak. Ugy tesz Kemény is; a képzelő tehetség szárnyalása és művészi teremtése helyett egy tudós és ügyes mesternek munkáját végzi. E gond és tudomány dacára kifáradunk regényének olvasásában; s nem hiszszük, hogy valaha népszerűek és kedveltek legyenek. Az ő realismusa a phantasia vagy a humor kedves varázsa nélkül nem tetszhetik az olvasónak, aki csupán aesthetikai gyönyört keres.

Jókai eltér mindnyájoktól és képzelő tehetségének határtalanságával oly ismeretlen világot fest elénk, melyben csak a nevek történetiek; de oly emberek, mint amilyeneket ő rajzol, sohasem léteztek és nem is fognak létezni. Darwin fejlődéstanának elveit sem alkalmazhatjuk a képzelmes költő hőseire, mert ezzel sem segíthetni azok lélektani bénaságán. Jókainak semmi érzéke sincs a történet iránt, annyira alanyi, hogy minden emberébe saját gondolkozásmódját önti. Ez pedig nagyon sajátos. A modern és a középkori felfogásnak oly különös vegyülete, mely tetszetős lehet, de nem igaz.

Jókai szereti a rengeteget, a nagyot, a fenségest, de sokszor elhibázza alkalmazásukat. Rendkívüli, pazar abundantiával dicsekedhetik, de hiányzik benne a józanság s a kellő tartózkodás. Féktelen phantasiája a szertelenbe csap és pszichológiai talányokat teremt, melyeket ő sem tud megoldani. De oly előnyökkel dicsekedhetik, milyeneket egyetlen

collegája sem mutathat fel. Szép leírásai páratlanok irodalmunkban. Amit ő sikerülten rajzol élénk, soha sem felejtethjük el. Annyira magunk előtt áll, oly mélyen bevésődik emlékező tehetségünkbe, mint csak a világirodalom jelesbjeinek rajzai. Jósika néha közeledik hozzá, de nem érik el sem ő, sem Eötvös és Kemény. E kitünő adomány csak oly határtalan és szertelen phantasiának lehet tulajdona, a milyen az övé. Birja a leírás azon titkát is, mely csak azt mondja el, ami képzeletünk fölébresztésére és a dolgoknak szemünk elé állítására szükséges; míg Kemény sok oly pontot és sajátságot emleget, melyeket szívesen nélkülöznénk. Mint kellemes elbeszélő is mindnyájok fellett áll. Élénk phantasiája, a lelki benyomások gyors feldolgozása segítik elbeszélésében. A szellemes társalgók és az ügyes mesélők rendesen játszi képzelő tehetséggel bírnak. Átérik és fel is tudják találni azokat az apró árnyalatokat, melyek előadásuknak különös bájt kölcsönöznek. Élénk érzékek van az ellentét, a meglepő, a szokatlan és a szeszélyeshez. Jókai felhasználja e képességeit s elmondhatni róla, hogy még akkor sem untat, ha az igazság utáni vágyunkat sérti. Sőt ha semmivel sem volnánk nála megelégedve, van egy kitünő sajátja, mely lekenyerez bennünket. Jóizű népies humorát akarjuk ezzel kiemelni. Korunk irodalmában nagy szerepet játszik a humor, lantosok és elbeszélők gyakran élnek vele. A regényírótól pedig nagyon szeretjük megkövetelni, hogy ha már egész regénye nem áldozik a humornak, legalább egy-két humoros alak legyen benne. De e humorizálás utóbbi időben mélyen sülyedt, mert fűszer helyett egész köl-

tői műveken keresztül az erkölcstelen nép humoros söpredékével gyült meg az olvasó baja. Igaz ugyan, hogy némi vékony erkölcsi szálacska fűzi össze ez aljas lelkületű hősöket; de ez oly csekély és gyöngé, hogy az olvasóra csak kinos benyomást tesz. Az ideális világ termékeinél lelkünket emelni kívánjuk, és ha mégis alsóbbrendű tárgyat, erkölcsi érzésünkkel ellentétes alakokat rajzol a művész, a humor enyhítő fátyolában szeretjük látni és élvezni. De ha egész hosszú elbeszéléseken keresztül fajunk csöcselékével van dolgunk, lehetetlen, minden humor dacára, meg nem undorodnunk tőlök. Valljuk meg, hogy ferde izlésünk talán már elérte e téren a netovábbat. Ugy látszik, hogy most azon melancholikus humor sem népszerű, mely a vérző szív tátongó sebeit, a meghasonlott élet feneketlen nyomorát szerette enyelgő képpel tűrhetővé tenni, mely lord Byron hatalmas műveiben a kétségbeesésig vitte pessimisticus világnézetével az olvasót. Azonban bármennyire változnak az idők, az a kedélyes és szeretetre méltó humor, melylyel Jókai népies alakjait oly kedvesen tudja feltüntetni, sohasem lesz népszerűtlen. Igaz, hogy ő egy kissé felületes; azonban a mai humornak éppen az a legnagyobb hibája, hogy mély akar lenni és inkább az ész belátásából, mint a szív lemondásából származik.

Eötvös történeti regénye nagyszerű képekben duskodik. Bő tanulmánya hűséggel, a kor uralkodó szenvedélyeinek igaz festésével lep meg bennünket és így mélyebb, mint Jósika és Jókai, s majd oly alapos, mint Kemény. A színek alkalmazásában szintén vete-

kedhetik némelyikökkel. De mint elbeszélő nem tudott oly varázst adni előadásának, amilyennel Jókai rendelkezik. Képzelő tehetsége gazdag, bár nem annyira mint ezé, s nem is oly leleményes; de érzése és gondolkozása mélységével felülmulja őt. Hanem épen ez utóbbi erényei akadályozzák abban, hogy kellemes elbeszélő legyen. Akinek nagy gondolatai vannak, ritkán lesz könnyed elbeszélő. Az eszmék sulya annyira nyomja, hogy csak nehezen tud megválni tőlök és sok olyat mond el, s több oly képet hoz fel, melyek ellenkeznek a kívánt élénkséggel. Nagy eszméit gyönyörű hasonlatokba öltöztetve, nem tudja oly játszi módon oda vetni, mint Jókai; érzelmeit nem tudja oly élénken és rohamosan változtatni, mint ez; de azért Eötvös nagy költő és lángész, úgy hogy Keménynyel összehasonlítva, ez derék tudós, jeles psycholog, az emberi társadalom beható észlelője, a jelenségek ügyes vizsgálója marad, míg a Carthausi szerzője a nagy poéták sorába emelkedik. Ő rendelkezett azon titkos erővel, melyet költői tehetségnek neveznek. Amire rá tette kezét, lehetett az bölcseleti reflexió vagy az érzelem áradozása, valamely esemény elbeszélése vagy egy szép táj és tünemény leírása, költőivé lett; mert előntötte rajta lyrai lelkének édes varázsát. Bármit mondjanak, bármennyire kárhoztasák az elbeszélő és drámai művészet terén a lantos alanyiségének befolyását; mégis igaz marad, hogy a technikai ügyesség, csinos előadási képesség és mély észlelő tehetség együtt véve nem tehetnek senkit jeles regényíróvá, ha nélkülözi azt a lyrai lendületet, melylyel Eötvös oly nagy mértékben birt. Mi-

után elvesztők azon képességünket, hogy a régiek naiv előadásával tudjunk elbeszélni; mivel korunk csak erősen alanyi epikus rajzokban gyönyörködik: már ezért is kívánatos, hogy a regényíró rendelkezék a lyrikus ragyogó szárnyalásával. Ez az ihlettség adja meg művének azt a bájt, melyet a költő minden szüleményében keresünk.

IV.

A forradalmi viharok enyésztevel a költészet vagy fájó keservben tört ki, vagy a politikai küzdelmek teréről leszorítva, az idylli életben keresett vigasztalást. Eötvös ez utóbbihoz szegődött. Az 50-es években irt nagyobb regénye, valamint kisebb elbeszélései a családi életből vett képek. Ez utóbbiak német fordításának címe: »Falusi történetek.« Azonban tévednénk, ha ezek alatt oly népies rajzokat keresnénk, milyeneket a derék Auerbach vagy nálunk Jókai is adott. Eötvös, noha nagyon szerette a népet és szívesen elbeszélgetett egy-egy földivel, sokkal alányibb jellem volt, mint hogy magát egészen a nép életébe és gondolkozásmódjába helyezhette volna. Reformér vala, aki a társadalmat átalakítani, nemesebb eszmékkel növelni óhajta, de a köznép kedélyvilágába magát bele élni, e kis kör gondolkozásmódját és kivált nyelvét teljesen elsajátítani épen nem tudá. Nyelve körülbelől ellentéte volt Vas Gereben nyelvének. Mig Vas Gereben művének minden hővét népiesen, olykor parasztosan beszélteti; addig Eötvös földmivelői is nemesebb szavakkal fejezik ki magukat. De azért mégis idylli képeknek nevezhetjük ez időszakban irt elbe-

szélő munkáit ; mert a kedély apró örömeit és kisebb-nagyobb fájdalmaait festi egy-két család belső életében. »Nővérek« című két kötetes regénye 1857-ben jelent meg és egy előkelő család két gyermekének sorsát rajzolja benne. Az 1831-i nagy cholera-ban a felvidék pórnépe az urakat tartotta szerencsétlensége okának és fellázadt ellenök. A zavarban menekülniök kelle gróf Ormosyék-nak, s e futásban elveszett az egyik leányuk. A gyermek azonban életben maradt, s egy jószívű földi mint magáét nevelte föl. Később összekerült a két testvér és nem sejtve közeli rokonságukat, tölték el leánykorukat. Csak akkor derült ki a való, mikor már alig lehete segíteni a történeteken. Eötvös arra használja föl e ferde helyzetet, hogy a két gyermek boldog és boldogtalan sorsát finom lélektani vonásokkal ecsetelje. A grófi nevelésben részesült leány, anyjának minden ápolása mellett szerencsétlen lesz ; sőt épen a ferde nevelés áldozatául tűnik fel az olvasónak : míg a másik, kit a nagy szerencsétlenség idegen viszonyok közé sodort, egyszerű életében is boldognak érzi magát. Mint Rousseau Emiljét, tágabb értelemben nevelési regénynek mondhatjuk a »Nővéreket.« A két fő nevelő a grófné és a plébános. Ez utóbbi alakja érdekes és találó képe sok magyar lelkipásztornak. Legyen szabad idéznünk Eötvös bemutató sorait ; kissé hosszú lesz talán az idézet, de nem hiszszük, hogy valaki hivebben ecsetelte volna egy katonapapból lett plébános vonásait : »Az ormoslaki pap egyike azon embereknek, kik már külsejök által is magukra vonják figyelmünket. Magas termete, melyet a papi ruha, bár mi röviden hor-

dozta is azt, még inkább kitüntetett, feszes magatartása és szegletes mozdulatai, szóval, egész külseje a barkóig s rövidre nyírt őszülő hajáig, melyet egészen katonai szabály szerint viselt, személyének inkább katonás mint egyházi alakot adtak. A tisztelendő ur soha sem felejlhetette el az időt, melyet, mint egy gránátos ezred tábori káplánya, nagyrészt háboruban töltött, s ámbár békésebb hivatalát már 15 év óta tölti be, beszédében még most is a commando rhythmusát tartotta meg, s időnkint oly hangon inti hiveit, mintha ágyuk dörgése között szólna. Ha a festő egy lelkipásztor ideálját ecsetelné, az alak valószínűleg nem igen fogna hasonlítani az ormoslaki plébánoshoz, és az érdemes férfi magaviseletében is voltak dolgok, miken a vidék jámborai néha megbotránkoztak. A plébános szerette a társaságot, s ép oly fennszóval szólt és nevetett mint bárki más; talán többet tarokkozott mint szükséges vala, s nem mentegeté magát, mint az esperes szokta tenni, azon állítással, hogy azért szereti a játékot, mert éppen kártyázás közben látjuk leginkább a szerencse ingaűrságát s minden emberi számítások haszontalanságát; ha a püspök visitációra készült, az ormoslaki pap hátára vette puszkáját s haza sem jött, míg egy őzet s legalább hat császarmadarat nem hozott vendégei számára, bár mit beszéljenek a kánonok a vadászpapok ellen. De ki őt közelebbről ismeri, s egy ideig hiveinek körében látta, az mind e mellett azon meggyőződéshez jutott, hogy tiszteletreméltóbb embert és jobb papot nem igen látott még. Farkas Máté — mert a sors különös szeszélyében e jámbor pástornak éppen ezen nevet

adta — makacsul ragaszkodott minden jogához. Valamint felsőbbjei körében lelkesedéssel védelmezé azon önállást, mely a plebánost illeti, úgy a néptől is az utolsó fillérig megkivánta a magáét, csak hogy ép oly szigoruan teljesíté kötelességeit is, és azoknak, kiktől az ágybért pontosan beszédte, sokszor maga adta az arra szükséges pénzt. Mert, mint mondani szokta, mi lenne a világból, ha eltűnjük, hogy az emberek kötelességeiket ne teljesítsék; de mi lenne az emberből, ha egyik nem segítene a másikon. A plebános első tekintetre nagyon is pontosnak s szigorunak látszott. Ha hibát vagy rendetlenséget vett észre, a dorgálás nem maradt el. Ő azt kötelességének tartá, és oly hiven és gyakran teljesíté e kötelességét, hogy szava végre, bár miről beszélt is, úgy hangzott, mintha valakit megdorgálna; de az ormoslakaiak tudták, a plebános durva szava mily kedves dolgokat tud mondani, mennyi baráti tanácsot, mennyi szelid vigasztalást nyertek, midőn velők oly hangon beszélt, mintha ropantul haragudnék. A plebános ur szava olyan, mint a nagy harang, — így vélekedett a nép — mindig vastagon szól, de az embernek mégis jól esik, ha hallja. S csaknem hasonlót lehele mondani arcáról is, mely első tekintetre kellemetlennek látszhatott, s melyet azok, kik őt ismerték, végre mégis megszerettek. Szépnek a tisztelendő urat a leghosszabb ismeretség után sem mondhatta senki. Nagy vonásai, a kiálló arcsonatok, a bőrnek szokatlan barnasága, s a kemény haj, mely megöszülhetett, de melyet semmi földi hatalom nem képes lesimitani, oly egésznet képeznek, melynek az erős szemöldökök nem kölcsönöznek különös

nyájasságot, de a setét arc néha oly kedves kifejezést ölt magára, hogy az embernek szinte jól esik ránézni. Szóval, az ormoslaki plébános becsét csak az ormoslakaiak ismerék. Egyike vala ő azon embereknek, kik körükből kiragadtatva, nevetségeseeknek látszanak, de kiknek minden szegletességeik épen onnan erednek, mert a helyet, hová állittattak, tökéletesen betöltik.«

Eötvös mindig bizonyos tisztelettel viseltetett a papság iránt. Az egyház tisztjei az ember eszményi szükségének első képviselői. Akinek lelke rokonszenvvel viseltetik az eszményi iránt, rendesen szereti a papságot, vagy legalább egy-egy osztályát. Mint minden papságot, úgy a magyart is három osztályba lehet sorozni. Az első a szentség példánya, a második a köz és társas élet embere és külső kötelmeinek teljesítője, a harmadik könnyelmű és lelkiismeretlen. Az elsőben és a harmadikban kevesen vannak. Az egyik rajongó ascetismusára nincs hajlandóságunk, gyakorlati és természetes felfogásunk a földre teszi gondolkozásának középpontját és megvetéssel nézi az excentricus világnézletet. Nagyon igaza volt Hoványi Ferencnek, e kedves és gyöngéd, önzetlen és tehetséges főpapnak, midőn dicsérőleg ugyan és a mi felfogásunk ellenére, következőket mondott népünkéről: »Bizom a magyar nép józan, ép eszében, férfias erélye s tettekre kész, inkább gyakorlati mint méléző jellemében, hogy a tulcsigázott elmefeszítés korcs szüleményein kapni sohasem fog. . . nekünk dolog kell s tartalom és életre ható igazság; nem pedig üres hang, ha még oly elmésen forog is a légben.« Való, hogy e szavak más alkalomból irattak; de a magyar papság

józan eszére is illenek. Nálunk alig találhatni a jámbor exaltatio azon szent alakjait, akik csak imádságnak és szent kötelességeiknek élnének. Az 1849 után reformált seminariumi nevelés tőn ugyan egyet-mást a hazai papság asceticus művelésére, szentség hírében álló férfiakat alkalmaztak bennök lelkiatyáknak, a főpapok különös gonddal ápolták a szent gyakorlatokat, a növendékpapság pontosan följegyzé napi elmélkedésének tárgyát, s e sokszor bohó jegyzeteket a boldogult Szcitovszky János primás minden útjában magával vitte és lelkiismeretesen átnézve aláírta. Az eredmény inkább látszatos mint valódi volt, még a híres kalocsai seminariumban is, hol a növendékeket legjobban el tudták zárni a »világ« szellemétől. Hanem annál többen vannak a második osztály tagjai, akik a templomban papok és a templomon kívül tisztességes polgárok, akik épen oly kevésbé vetik meg a borizü dinomdánomot mint a kártya-játékot. Kötelességeik betűjének azonban megfelelnek. Amit a külső egyházi ténykedés megkíván, annak eleget tesznek. Azt hiszik, hogy senki sem kívánhat tőlök egyebet, sőt bizonyos gyűlölettel viseltetnek az egyház oly fejei iránt, akik a paptól szent magábaszállást, önfeláldozó pontosságot és bensőséges működést követelnek. Pedig csak ezek tudnának megfelelni az eszményi hivatásnak, melyre a pap szánja magát; csak ezek tudnák letörölni a szerencsétlenek könnyeit, enyhíteni az árvák és özvegyek sorsát, vigasztalni a szomorodott szívűeket és a vallás bűvös varázsával fölemelni a mindennapi foglalkozásában elparlagosodott embert. Csak az ő szava, csak az ő magaviselete lehetne oly világító

szövétnek, mely hiveit biztos ösvényeken vezetné az emberiség magasztos céljához. Bármennyire ideális volt Eötvös gondolkozásmódja, mégsem akart regényében ily ismeretlen papi jellemet festeni. Az ő lelkipásztora, a józan eszű Farkas Máté, az általunk felállított második osztály tagja. Önzetlen és becsületes, s jóakarója mindazoknak, akiknek dolguk van vele. Ő képviseli a regényben a természetes, józan gondolkodást, azon világos és egyszerű bölcseséget, melyet a tapasztalás és részben a világlátás nyújt. Ő adja a grófi családnak az értelmes tanácsokat és bár nem sokat biznak műveltsége és tudományában, követik azokat, mert tudják, hogy jó sziv diktálja és oly erélylyel s a maguk helyén vannak mondva, hogy nem egyszer ellentállhatlanok. Ő a növény, melyet bár sok vihar csapkodott, de jó eső is öntözött; melyet nem egyszer nagy hideg ért, dér és fagy csipett meg; de melegítő nap fejlesztett és növelt. Vele szemben a grófi család áll, ez üvegházi növény, melyet a legkisebb szellő is megingat, a legcsekélyebb hideg lekonyít és az erősebb levegő elhervaszt. Tárgyánál fogva bő alkalma nyílt Eötvösnek e két külön irány érintkezésénél finom erkölcsi érzékének és emberismeretének számos jelét adni. E művében a legfinomabb psycholognak és kitűnő paedagognak mutatta magát. Nevelési elveit most és ezután is sokáig haszonnal olvashatni.

Eötvös beszélyei sokkal szerényebb helyet foglalnak el szépirodalmunkban, mint regényei. Itt nem lehetett a regény eposi szélességével terjeszkednie. A novella kis, kerek elbeszélést foglal magában, bonyo-

dalmának egy csomója van, melyet a mily ügyesen megkötött, oly ügyesen kell megoldania a költőnek. Mig regényeiben alkalma nyílt Eötvösnek mélyen, bár nem erős vonásokkal jellemezni hőseit: addig három beszélyében kis térre szorítva nem érezhette magát otthon. A lelki élet rajzolója, az emberi sziv örvényeinek, reményeinek és fájdalmainak festése, amihez Eötvös oly jól értett, kimaradt. E tekintetben alig pótolhat bennünket kerek szerkezetével; úgy hogy ha a formát, Eötvös e gyöngéjét, néznők, ki kellene emelnünk beszélyeit. És mégis ki az, aki e novellákat olvasva nem érezné, hogy épen Eötvös hiányzik belőlök. A régi magyar beszélyírókat, még a derék Kölcseyt sem, állíthatjuk a kitünőbbek közé; sem korukban, sem azután nem érték el a kívánt tetszést a műveltebb közönségnél. Csak Jósika, Kemény és Kuthy Lajos érdemel nagyobb figyelmet. Azóta több jeles támadt közöttük, kik mind tartalom, mind forma szempontjából remek novellákat adtak hazai irodalmunknak. Gyulai Pál, Jókai Mór, Balázs Sándor stb. állanak beszélyíróink élén. Gyulai legtöbb izléssel dolgozik, formaérzéke erősebb minden társánál és erkölcsi tapintata mindig megtalálja azon közéletet, melyen a szélső végek közt az erény halad. Mig kritikáiban sokszor egyoldalú s nem tud, vagy nem akar egész embert adni, élessége megbénítja ítéletét, szenvedélyes modora ellenszenvet, vagy legalább gyanut kelt az olvasóban az igazság őszinte keresésére nézve; beszélyeiben ritka tárgyiasággal s egészséges humorral rajzolja egyéneit, akik rendesen egész emberek. Jókai ragyogóbb phantasiával ren-

delkezik, melylyel mindjárt megalkotja rendkívüli történeteit. Bizarr helyzetei és szeszélyes alakjai itt sem állhatják ki a szigorú kritikát; de sokat jóvá tesz kedélyes humorával, bohó képtelenségeivel és az egészen előmlő vidám színezetével. Balázs Sándor nagy mestere a lelkiállapot festésének, rendesen hősei ajkára bizza comicus történetök elbeszélését és a humor ez ősi s talán legkönnyebb formáját senki sem kezeli jobban mint ő. Ez által sokat nyer a furcsa előadása, mert nem tűnhetik úgy fel az olvasónak, mintha csak a szerző élceléseit és humoros megjegyzéseit kellene akarva, nem akarva hallania.

V.

Eötvös drámairással is foglalkozott. Említők, hogy már 1830-ban megpróbálkoztak Goethe Götz von Berlichingenének nehéz fordításával. Munkája nem sikerült. Gyöngye fordító vala. Az eredeti sem nekünk való. Specialis német viszonyokat rajzol, melyek kevésbé vonzhatnak bennünket. Még egyszer fogott fordítás-hoz, midőn Hugó Viktor Angelóját tette magyarrá. E tragedia, borzadalmas jeleneteivel többször adatott színpadunkon, de nem Eötvös nehézkes, hanem Csapó simább fordításában. A Carthausi szerzője e francia dráma elé kissé naiv előszót irt, mely a nagy francia költő hatalmas phrasisai után készült. A romanticismus tomboló fellépésének ad kifejezést benne a classicismus merevsége ellen. »Volt egy kor Franciaországban, XIV. Lajos korának nevezik, mert akkor csak egy ember élt, s annak neve XIV. Lajos vala; nagy kora az alávalóságnak, a hitetlenségnek. Fáradtan a középkor hosszú viadalaitól, nyugalom után vágyódott az emberi nem, habár tömlőcben volna is. El vala használva a szenvedelem, kihülve az érzemény csak hideg önség dobogtatá még az emberi sziveket.« Mint e néhány sor is mutatja, izetlen declamatiók

összehalmozásából áll ez előszó, de melyben nem egy gondolatra is akad az olvasó. Husz éves korában adta ki »A házassulók« vigjátékát. Ifjúságának egész tapasztalatlanságával írta e cselszövényt; örökös rászédések, levél-, hely- és személycserék képezik a gyarló darabot, melyben csupa bolondok, ostoba csalók és kába csalódottak untatják az olvasót. 1834-ben jelent meg a »Boszu« című tragédiája. Egy kikeresztelkedett vén török keresztyénné teszi Leila nevű rabnőjét, akinek szerelme nélkül nem élhet, de a kit mások is szeretnek és az is mást szeret. Az összevissza bonyolított szerelem ügyét boszúból a vén török szolgája, Begler úgy intézi, hogy a darab végén mind elvesznek; az öreg török sok meggondolás után ledöfi a hűtelen Leilát, azután megtudja, hogy nem csak neje, hanem gyermeke is volt; végül Begler mérget vesz be, Török önmagát döfi által. A cselekvény némileg Vörösmarty későbbi Marót bányára emlékeztet; de csak oly gyarló a tragicum terén, mint a milyen »A házassulók« valának a comicumén. Személyei mario-nett-alakok cselekvés és fejlődés nélkül. Bágyadt, szenvedély nélküli lények, akik sem rokon- sem ellenszen-vünket nem érdemlik. A megvénhedt Török csak úgy érzeleg mint Leila, a gonosz Beglerből senki sem olvasná ki roszaságát. Ali, Leilának kedvese, és Bedor a szintén szerelmes, jellemnélküli ismeretlenek. Hosszu monologban epednek, sóhajtoznak és epicus szélességgel tolmácsolják érzelmeiket. Bár csupa gyilkossággal végződik, szó sem lehet drámai küzdelemről. Eötvös jó időre abban is hagyta a drámaírást; csak mintegy hat év múlva adta »Éljen az egyenlőség«

cimű négy felvonásos vigjátékát. E darabja már nagy haladást tanusít. Nagyobb drámai erő és jellemzés ennek sem képezi fényoldalát; de szerzője birta már az élet és szinpad ismeretét és ügyesen bonyolítja a csomót és helyezi el a hálót, melyben a szabadelvűt játszó Ábrányi grófot fogja meg. A mű eléggé érdekfeszítő, s ez mindig jobban fokozódik, míg a végén egy csattanós jelenettel végződik. A darab többször adatott; de elcsépett és lejárt alapeszméje a közép és főnemesség közötti házasság, még nagyobb költőiség mellett is leszoritaná a szinpadról.

Elismerésre tőn szert Eötvös mint lyrai költő is, bár igen keveset adott. »A megfagyott gyermek« című költői képét sokáig mindenfelé szavalták; noha szélesebb festése és a gyermek állapota és hangulatának ecsetelése nem felel meg azon követeléseknek, melyeket a balladához vagy románchoz kötünk. Szintugy vagy még jobban szerették »Bucus«-ját, mert az ország közhangulatát fejezte ki, midőn halvány reményét fejezé ki a haza szebb jövőjében. Buda nagy sarkó hazájának temetőjén »s ráírva mind mi véle elveszett,« de van a mi vigasztalja, »él még a sir felett is egy remény.« Óda szeretne lenni, de a bus hangulat nem tud mindig kitörni szenvedélyes fájdalomban, hanem az elegia színvonalán marad. A hol erőt akarna mutatni, képzelme és érzése megtagadja a szolgálatot, s a szók majdnem érthetlenné lesznek. Szónoki ömledezése káros volt a lyrájára, habár igaz érzést tolmácsol is, küzködik a nyelvvel, nem tudja kifejezni hosszabb képeit, a metaphora pedig nem állott rendelkezésére. A népies lyra hegemoniája előtt egyik

utolsó képviselője vala Vörösmarty romanticismusának, a nagy mester ragyogó és színes nyelve nélkül. A közvetlen érzés sem volt mindig tulajdona. Nála sokszor nem az érzés tüzében támadtak a gondolatok, mint a jelesb lantosoknál, hanem gondolkodás és elmélkedés által ébresztette s táplálta érzelmeit, melyekből azután hiányzott az erő. Mégis az érzés nyelvét csak kevesen tudták úgy kezelni mint ő. Igaz, hogy sokszor megzavarta szórendünket, magyartalan szólásokat használt előadásában; de rendesen oly szép volt a gondolat, meglepő a hasonlat, gyönyörű a kép, hogy elfelejtők a nyelv hibáját. Eötvös tudott a szívhez szólni s az érzelem hurjait pengetni. Ő sentimentalis vala, aki az érzelem lágyságát, melegét és bensőségét a férfias komolysággal, az igazság őszinte keresésével tudta egyesíteni. S ez nagy előny. Ujabb költőink java, mint Arany, Petőfi, nem sentimentalisok. Korunk nem szereti az érzés tuláradását. A transzcendens világ térvesztésével nem sokat törődünk; a hit és tudás ellentéte kevés embert aggaszt. Még a költőtől is tettet kívánunk. Természetes, hogy e kívánságunknak nem sokan tudnak megfelelni. Kisebb művészeink erő hiányában annál többet áldoznak a beteges sentimentalismus oltárán, csak érzelegnek és negélyzett hangulatukban nincs szavuk a mély érzés kifejezésére. Ezért hatásuk sincs. Kevesen olvassák őket és azok is elégedetlenül teszik le kezökből e költeményeket. Már az az üres, tartalom nélküli Petőfieskedés is lejárt magát, mely a nagy költő eltűnte után két tizeden keresztül uralkodott a magyar dal terén. Az egykor ünnepelt Tóth Kálmánt ma csak

néhány jó lélek olvassa, Gyulai Pál gondosan készült lyrai költeményeit még kevesebben, a nagy érdemű Szász Károlyt pedig, úgy látszik, elhunyt jeleseink alkalmi bucsuztatójának tettük meg. Az oly lantosok, mint Komócsy József, Tolnay Lajos, Szász Gerő, Benedek Aladár, Torkos László és a többiek költeményei nem igen érnek második kiadást, habár nem egy versökben igaz érzésre és hangulatra találni. Azonban a legújabb lyra dalnokainál bizonyos, eddig nem hallott, ismeretlen hang üti meg fülünket, mintha azt akarnák velünk sejtetni, hogy egy új irány apostolai lesznek. Ki nem forrt, lázas képzelem merész alkotásait kapjuk költeményeikben, melyekről csak nehezen mondhatni ítéletet s félve nyul hozzájuk a bíráló. De bármily nehéz itélni felettök, mégis alig tévedünk, ha azt véljük, hogy lyránkban újra eszmeibb s tartalmasabb iránynak első tünetei jelentkeznek, noha már irányuknál fogva sem lehet föltenni, hogy oly általános és országra szóló hatásuk legyen, mint a milyen Petőfi hatalmas lantjáié vala.

VI.

Az irodalmi élet küzdelmekkel jár. Ezeket még oly szelid természetű férfiú sem kerülheti ki, mint Eötvös. Mert az önálló gondolkodónak saját nézetei vannak, s midőn érvényesíteni akarja, első dolga, másokét megvitatni és helytelenségeket bebizonyítani. Eötvösnek is kijutott e küzdelmekből, annál inkább mivel a politikai életre szánta magát. Ha már az írónak is kell vívni harcokat, mennyivel inkább a politikusnak, hol rendszeren a csatában mutatkozik a valódi nagyság. Igaz, hogy el lehet vonulnia a második és harmadik sorba és másoknak engedni át a kezdő és ujitó szerepét; de oly fényes tehetség, mint Eötvös, nem pihenhetett mások árnyékában, a harcosok élére kellett állania: és az ellenfél támadásait fölfognia. Ez utóbbi kiválóan igaz Eötvösről, mert a szó teljes értelmében pártember sem tudott lenni. Bizonyos semlegesség nyilatkozik működésében, mely igen keveset aggródik mások nézeteiért, csupán az igazságot látszik keresni. Igen, ő rendszeren egyedül állott; legfőlebb egy-két jó barátja csatlakozott mellé, akik mindig kevesen voltak, mert hazánkban meg nem értheték a bölcselő politikus fensőbb álláspontját. E politikai ma-

gány csak hasznára volt fényes eredetiségének. Sokkal szabadabban gondolkodhatott, mint valamely párt-kötélék békói között.

Eötvös politikai álláspontja szelidebb democratszabadelvűség vala, és e helyén megmaradt egész haláláig. A keresztyén műveltség történetét vizsgálva látjuk, mily fokozatosan szállott le a hatalom a fejedelem személyétől a középnemességig, mely ekkor hazánkban uralkodó vala.

E hatalmat kelle kivenni a középkori osztály kezéből és átadni a polgárságnak. A polgári liberalismus, melyet a francia forradalom honosított meg Európában, nálunk még nagyon ismeretlen vala. A nagy Széchenyi megindította ugyan az ujitó mozgalmat; de annyi tartózkodással és az érdekek kiméletével, hogy diplomata-reformernek mondhatnók. Nemével a tojasok közötti táncolásnak vitte kényes szerepét. Jó lábon akart állani a bécsi kormánylyal, a magyar nemzetiség határozott ellenségével; itthon biztosítani akarta magának a főnemesség rokonszenvét s megnyerni a befolyásos középnemeseket és előkelő polgárokat. Tanokat nem hirdetett, mert tudta, hogy az elvek és tanok választják el egymástól az embereket. E helyett gyakorlati utmutatásokat adott. A »Hitel« és más munkái nem egyebek, mint utasítások, melyek hazánk anyagi jóllétére vonatkoznak. Azt mondá, hogy gazdaggá kell tenni nemzetünket, s a többi magától következik. Nem mondotta, hogy Burke vagy Bonald tanait követi, nem hirdette sem Royer-Collard, sem Constant Benjamin iskoláját, sem másokét. Csak a meglevőkből akart kiindulni és ezek ha-

tárai között mozogni. — Utána Kossuth Lajos lépett föl, de nemsokára szembe is állott vele. Ha Széchenyi gyakorlati kívánt lenni és legfőlebb az angolokat követni, Kossuth elveket állított fel és a XIX-ik század nevében a szabadság, egyenlőség és magyar nemzetiség apostolává lenni. Ragyogó tollával és elragadó szónoklatával mint egy üstökös lépett föl a nagy izgató, hogy eltörülhetetlen nyomot hagyjon hátra nemzetünk politikai történetében. Kossuth nem volt számító, mint Széchenyi; hanem a mit a külföldön fejlődni és virágozni látott, azt a haza számára követelte a bécsi reactionárius kormánytól. Előtte csak egy lebegett — a hon szabadsága, függetlensége és ebben saját ambíciója. Aki ennek útjába állott, azt legázolni és eltiporni törekedett. Fényes és nagy szelleme megvetette a multat és a gondolkodó mélységével nem vizsgálta a jövőt. Sokkal lázasabb izgatottságban élt, mint hogy a jelenen kívül másra fordíthatta volna figyelmét. Akinek minden érzékét és egész tetterejét igénybe veszi az élet, nem jut ideje az eszmék fejlődésének titkait keresni, az emberi műveltség történetébe mélyedni; hanem felkarolja a pillanat adta gondolatot és önmagától kéri a missiót, hogy annak apostolává legyen. — Eötvös nem haladt sem Széchenyi, sem Kossuth nyomain; ő, mint akkor mondták, doctrinair volt. De hát miféle felekezet is vala ez? A gondolkodók-e, akik a mult történetét vizsgálva az emberi nem fejlődésének bizonyos mozzanatait észlelték és amire rá jöttek, azt kérlelhetlenül tanították is. Persze a korlátolt táblabíró-világ mindjárt azt monddta, hogy elméletök agyukban szülemlett és nem a

való életből elvont tanok összege. Merev idealistáknak tarták őket, akiknek nincs érzékök a hazai viszonyok iránt és Eötvös politikai szereplését nagyon alkalmasnak találták vádjaik bebizonyítására. Mindjárt első nagyobb munkája: »Vélemény a fogházjavítás ügyében« volt, mely tárgyról négy évvel később 1842-ben Lukács Móriccal egy terjedelmesebb munkát adott ki a »Fogházjavítás«*) címe alatt. Ember-szerető szíve e fontos kérdést károlta fel, melyről hazánkban igen keveset gondolkoztak. Egy-két cikkén kívül Bölöni Farkas Sándor tette figyelmessé hazánkat az amerikai büntető rendszerre, és hogy nem haszontalanul, a harmincas évek országgyűlési utasításai s más kisebb javítások mutatják. Valóban szükség is volt e reformra. A régi magyar börtönrendszer majdnem napjainkig oly kegyetlen vala, milyen a XVII. és XVIII. századi Európáé. Ártatlan vagy félig becsületes és teljesen megromlott lelkek, gyanúból üldözött emberek és javíthatlan gonosztevők sötét és nedves pincékbe zárattak, melyek a rondaság, ragályos betegségek és utálatos férgek tanyái valának. Aki egyszer ide került s kijárta e vétek-iskolát, ellensége lőn az emberi társadalomnak s szívében fészket rakott a boszu szelleme. Modern criminalisták, a dérék Bentham és mások a börtönök javítására fordított figyelmöket és különféle rendszereket gondoltak ki a büntetés egyedül helyes céljának elérésére. Nincs itt helye bővebben fejtegetni a »Fogházjavítás« elveit.

*) A munka bevezető elméleti részét Lukács Móric írta. Dolgozata már előbb a »Budapesti szemlében« látott világot.

A büntető jog hazai történelme előadja és kimutatja a helyet, melyet Eötvös és Lukács munkája e szak irodalmában elfoglal. Reánk nézve fontos és jellemző, hogy a fogházjavítás kérdése is egyik pontját képezte a panaszoknak, melyeket Széchenyi »Kelet Népe« című munkájában hozott fel Kossuth ellen. A harc, melyet e két nagy férfiú vívott egymás ellen, melybe a többi között a fiatal Eötvös is belé vegyült egy idevágó munkával, még most is érdekes történet. A »legnagyobb magyarnak« jellemére és gondolkodásmódjára fényes világot vet e küzdelem. Kossuth ellen oly kicsinyes kifogásokat hoz fel, oly ellenvetéseket és észrevételeket tesz, melyekre csak mosolygással tekinthetünk napjainkban. Például a kisedővő-intézetek és a hasznos ismereteket terjesztő társaság megtámadása, a Mátyás szobra körül tett fáradozásainak ignorálása bizony épen nem méltók arra, hogy egy egész könyvet írjunk rólok. Azonban több is van Széchenyi könyvében, sőt épen ez a legfőbb érv, melyet Kossuth ellen vesz igénybe, a tactika, a modor hiánya, a számító ész helyett a szív szereplése, a birtokosok és törvényhatóságok népszerűtlenítése stb. Mind e vádak oly munkában jelentek meg, mely Széchenyi irányának összes hibáival iratott. Genialis történetírónk, Salamon Ferenc, nem egyszer áldozik paradox hajlandóságainak ítéletében és ennek tulajdoníthatjuk kétértelmű dicséretét Széchenyi stíljáról: »Magyar nyelv az is, de olyan, aminő még soha sem volt s talán nem is lesz többé: Széchenyi nyelve.« A nagy férfiú iránti tisztelet nem engedte, hogy bátran elítéljék a stylistát, hanem az író alanyiségével indokolták, sőt

némelyek erénynek tulajdonították. A tárgyilagos kritika maholnap megállapodik Széchenyi irányáról szóló ítéletében s talán azt fogja mondani, hogy ez is egy, noha eszmegazdag, jelensége volt azon curiális stýlnak, melyet e korban és még azután is törvényhatóságaink és ügyvédek elég izetlenül használtak. Igaz, hogy az író nagy szelleme és eszmegazdagsága kibékít néha e hibákkal, de sohasem vetközteti ki helytelenségeikből. A fenn nevezett könyv vádjaira szintén könyvvel felelt a megtámadott politikus és fényes szónoki irányával védte magát Széchenyi ellen. Majd Vörösmartyn, Fáy Andráson és másokon kívül Eötvös szólalt fel »Kelet népe és Pesti hírlap« című röpiratában és ujitó lelke egész erejével védte Kossuthot. »Figyelemmel olvastam végig a tisztelt grófnak munkáját, mondja Eötvös, ismét s ismét visszatérve azon helyekre, hol az említett vádakról szól; megfontoltam minden okait, szorgalommal követtem gondolatainak folyamát; de megvallom őszintén, bármennyi szépet s jót találtam munkájában, bár mennyire meggyőződtem szándékának tisztaságáról, bár mennyire lelkesültem meleg szavainál, melyek általa csak az észhez intézve szívemet dobogni késztek, semmit, mi e nehéz vádak bebizonyítására szolgálhatnak, előadásában nem találtam, s azon édes meggyőződéssel tettem le könyvemet, hogy nemes hontársam ez egyszer csalódott, miről — ösmerem nemes jellemét — ha nem szavaim, de később önbelátása által meggyőződik, senki inkább örülni nem fog, mint ő maga.«

Ez eredmény dacára igen szép sorokat intéz gróf Széchenyihez könyve végén, midőn így szólal

fel: »Gróf Széchenyi neve mindig egyike leszen a legszebbeknek, s valamint ellenei, úgy barátai megemlékezendének multjáról. Mi nem fogjuk felejtteni érdemidet, tisztelt hontársunk! Nagy mező e haza, s rajta munka jut mindenikünknek; mi nem irigyeljük azt, melyet te eddiglen bevégeztél. Nem a babér, melyet más homlokáról lerántunk; csak az, melyet érdemelheténk, dicsőítheti homlokunkat, s mi örömmel látjuk a zöld ágat halántékid körül. Haladj a régi pályán, s látni fogod körülötted az ügy mindenik hívét, és az, ki ellen most igazságtalan vádakra ragadott honszereteted, egyik legbuzgóbb társad leend; véleményeink pillanatokra szétvezethetnek, de az egy nagy hazaszeretet összegyűjti ismét a tévedőket, s a rövid meghasonlás nem hágy keserűséget szíveikben.«

A nagyok e csatározására visszapillantva, azon tanulságot merithetjük belőle, hogy nemünk fejlődése megállíthatlanul megy előre oly uton, melyet nem az egyesek szabnak meg, nem a lángelmék készítenek, hanem egészen más tényezők teremtenek. A lángész kikökkentheti ugyan a kátyuból, pillanatra zavarokat idézhet elő; de nem állíthatja meg a fejlődés menetét. Kossuth és Széchenyi kimagasló pontjai valának oly nagyszerű nemzeti fejlődésnek, melyet nem ők teremtettek, hanem csak első munkásai voltak Széchenyi taktikája, Kossuth program nélküli reformja, Eötvös mélyen gondolt ideái buzgó honszeretetők és nemes ambíciójok vegyes kifejezései. Mindnyájoknak igazuk volt a maguk szempontjából. Amire törekedtek, az nagyrészt létesült az ő közreműködésökkel vagy anélkül. Ma mégis odáig jutottunk, hogy Szé-

chenyi conservatismusát, Kossuth és Eötvös liberalismusát csak átmeneti viszonyoknak tekintjük, s lelkesülésök lángja halványan lobog a mi keblünkben. A jövő vezérférfiai alighanem egészen új programot tűznek zászlajokra, melyet még nem ismerünk, csak az emberi műveltség történetéből következtetve sejtetni kezdünk.

VII.

Eötvös ezen első politikai működése után mindinkább belemerült a közügyek vitatásába. Már 1840-ben megjelent tőle »A zsidók emancipatiója« című dolgozat a »Budapesti Szemlé«-ben. Ez évnegyedes folyóiratot ő és Szalay indították meg az angol »reviewk« és a francia »revuek« mintájára. Létezett ugyan már nálunk ily folyóirat a »Tudományos Gyűjtemény« és »Tudománytár«; de részint a sajtóviszonyok részint a közügy iránti érdeklődés hiánya, s talán a szerkesztők ügyetlensége is nem engedék, hogy azon actualis jellemmel birjanak, milyent a »Budapesti Szemle« öltött magára. Égető és korszerű kérdések képezték volna e folyóirat tárgyait, ha nehéz viszonyaink miatt meg nem akad a második kötetnél. Egyébiránt a cikkek írói is csak a jó barátokból kerültek ki, a két szerkesztőn kívül a higgadt Lukács Móric, az élénk és heves Trefort Ágoston, a fürge és tudós Schédel (Toldy) Ferenc s a tanult, de cynikus Henszlmann Imre ma már ünnepezt neveivel találkozunk. Az emancipatio kérdését Eötvös az ész és sziv fegyvereivel vitatja és élénk képét nyújtja hazánk ez elnyomott népének. »Menj a piacra, s hol a néphullámok legtömöttebbek, hol a

zaj leghangosabb, ott áll ő (a zsidó), előtte asztalon vagy földön kitérve koldus holmija, melyet nagy hangon mintegy esdekelve ajánlgat; menj a pusztára, s a csárdához közel, honnan vig hangok zengenek elédbe, görnyedve terhe alatt gázol a nehéz homokon át; menj akár hová, e hon egyik határától a másikig, s fogod találni. Nézd a setét, halvány arcot, mely vonásival keleti származását bizonyítja, nézd a lángoló tekintetet, melyet elnyomott boszu s ki nem elégitett vágyak lelkesítenek, nézd szenvedéseit s rá fogsz ismerni. Gunyolva mutat reá a gyermekcsapat, s az átmenő egy megvető tekintetet vet arra, kiben az utolsó nem vallaná hasonlóját. S ott áll magányosan annyi emberek között, elszigetelve egy előítélet által, melyet legyőznie nem lehet, százezre szerencsétlenebb, mintha rossz tettek által vesztene el a közbecsülést, mert ő nem jobbulhat, veleszületett vétkeit a világ meg nem bocsátja, s bármint ragaszkodják az erényhez, bármint kövesse becsülete útjait; szegény maradhat, de zsidó lenni meg nem szűnt. S mégis talán, ha szívébe nézhetnénk, ha tudhatnók gondolatit, ha sejdítenők az érzeményeket, melyek keblét kinezva átrezgik, talán becsülnünk kellene, kit oly hidegen megvetünk.»

»Talán éppen gyermekeire gondol vagy nejeire, kik távol tőle a város egyik legsetétebb utcájában éheznek; kiknek egyetlen reménye ő, a reménytelen; ő, kitől a társaság mindent elrabolt, csak e szeretetet nem. Vagy talán szívét még nemesebb vágyak töltik el, talán e kebel lángolón tudna szeretni egy hazát, talán az emberiségnek akarna élni ő is, talán a dicső-

ség nagy gondolata villant át lelkén, s szíve feszülten érzi, hogy áldozni tudna, de ki gondol erre? ki, hogy ő is szerető apa, hogy neki is érzeményci lehetnek, melyek őt a pillanatnyi élet porkörén túl emelnék? — megvetve néz reá az átmenő s e semmisítő tekintet fölébreszté benne a zsidót, azaz mit annak nevezünk: a szívtelen idegent, ki senkivel rokonságot nem érez; a szerencsétlen fukart, ki, mert más célja nem maradt, csak nyereség után vágódik; a szemtelen uzsorást, kinek becsülete nem vala, melyet veszthetne, s ki azért csak szívének forró kíváncsát s nem az erkölcs szabályait követi tetteiben, — az örök zsidót egyszóval, a jogatlant, száműzöttet, azt, kit őseink minden emberi jogoktól megfosztának, kit mi minden emberi jogokra érdemetlennek hirdetünk. — E szép sorok után az elnyomatás okait keresi Eötvös és behatóan tárgyalja a kifogásokat, milyenek: a zsidók általános romlottsága és idegensége, majd a hazai felekezetek türelmetlensége és a személyes érdekek veszélyeztetésének félelme. A jeles politicus e cikke erős feltűnést okozott, lassanként érlelte az emancipáció kérdését, németre és olaszra lefordítva ismertté tette a magyar író nevét. Fájdalom, az emancipáció még most sincs végrehajtva és nemzeti érdekeink veszélyeztetésével éppen a legfontosabb része, zsidó atyáncfiainak a társaság- és családba vegyülése, más szóval a polgári házasság, mai napig hiányzik. Nekünk úgy látszik, hogy a zsidó fajnak nemzetünk testébe olvadásával csak mi nyernénk legtöbbet. E faj csodás élelmessége, szívós tevékenysége és törhetlen kitartása nagy hasznunkra válnék. A mely téren idáig

föllépett, mindenütt sikert tud felmutatni. Bár sért reklame-os eljárásuk, izetlen dicsekedésök, másrészt az erkölcsi érzés fogyatkozása és az anyagi önzetlenség hiánya nagyon kiérzik működésökon; mégis lehetetlen ki nem emelnünk tudományos, irodalmi s kivált journalistikai sikeröket.

Könnyed szellemök, élénk fogékonyságuk, európai összeköttetések kitünően képesítik öket a hirlapírásra. Mivel az ujságíró a civilisatio zászlóvivője, a tudomány újabb nézeteit és föltevéseit nem mérlegelheti annyi aggodalommal, mint a komoly tudós, hanem rögtön magáévá kell tennie és a nagy közönségnek hirdetni. Erre a zsidó különösen alkalmas. Felekezete hagyományait rég lerázta a mi középiskoláinkban, családi szokásaiból kivetkőzött a velünk érintkezésben s lelke egy tabula rasa lett az ellenkezők szemléletében. Azért volt Strausz Dávidnak oly sok hive épen a zsidó hirlapírók között, azért apostolkodtak annyi kitartással a materialista nézetek mellett; azért dicsóíték Darwin tanait mindjárt megjelenésök után és alkalmazzák a lét minden tüneményeire; talán azért volt a két jelesebb socialista, Lassale és Marx, épen zsidó. Sajnos, hogy német közlönyeik majdnem tartalmasabbak, gyorsabbak mint a magyar lapok és igen gondosan szerkesztvék. Igaz, hogy nem mindig zárkoznak el a megvesztegetés elől, kisebb-nagyobb mellékdíjakat szívesen vesznek föl a kormánytól, a különféle részvénytársulatoktól és egyes kereskedőktől, vagy legalább a szükséges üzleti hirdetéseket zsarolják ki ezektől; sőt az is igaz, hogy a fővárosban becstelen zugsajtót honosítottak meg,

mely mindazok családi életét és üzleti érdekeit fenyegeti, a kik nem praenumerálnak vagy más ajándékokkal nem kedveskednek nekik. De mind e bajokra többé-kevésbbé enyhítőleg hatna a fajok vegyülése, s nagyon valószínű, hogy ennek belátása meghozza ma-holnap a civilisatio e követelményét, a polgári házasságot is. S ez annál sürgősebb, minél több földbirtok megy át zsidó atyáncfiai kezére. »Vég egy nagy térképet elődbe, s onnan kezdve, a hol a Tisza a síkságra lép, odáig a hol a Dunába merül, jegyezd meg vörössel az izraeliták földbirtokait s elbámulsz azon, hogy mennyi nem a magyar vérrrel szerzett, hanem a magyar adóssággal veszített föld az! ugyanezt találod a Duna mentiben és egyebütt.« kiált fel Hunfalvy Pál. Ily telekkönyvi kimutatást hoztak fel nekem pár dunántúli megyéről, melyekben a földbirtok három-negyed része zsidó kézben van, vagy legalább annyi teher nyomja, hogy végre is oda kerül. Bár túlzottnak tekintem birtokviszonyaink e rajzát, még sem lehet tagadnunk, hogy a legsúlyosabb helyzetek egyikébe jutottunk.

Hazánk a mult félszázad alatt rendkívül haladt a liberalismusban. A közvélemény könnyen magáévá tette az új politika tanait s ez által népszerűek levénk az egész művelt világon. Sőt papságunk sem maradt idegen a modern áramlat irányában s azon éles ellentét a nemzet és papjai, meg főurai között, a mint azt külföldön láthatni, nagyrészt hiányzik. Nagy érdeme van ebben az osztrák elnyomásnak, mikor pap és világi, mágnás és polgár kezét fogva haladtak az osztrák elleni gyűlöletben; elfelejték, hogy egészen más

elveken alapszik existenciájuk; hogy egyikök a multat, másikuk a jelent képviseli. Még a hitfelekezeti álláspont élessége is eltompult, a jó öreg Szcitovszkyt egyaránt ünnepelte a katolikus és protestáns. Mindamellett napjainkig sem értünk el a nyugoti népek liberalismusáig, mert hiányzott bennünk a műveltség azon színvonala, mely szükségét érzi a teljes liberalismusként. De hogy ennyire jutottunk, más tényezőkön kívül Eötvösnek is érdeme.

Nem említve Eötvösnek a »Szegénység Irlandban« című dolgozatát, mely a »Budapesti Szemle« első kötetében látott világot, »Reform« című munkájára térünk át, mely 1846-ban Lipcsében jelent meg. E munka tulajdonkép a »Pesti Hírlapban« közlött politikai cikkeknek átidomított és rendszerbe öntött gyűjteménye. Tudjuk, e cikkekkel támadta meg Eötvös törvényhozásunkat. Politikai életünk két tényezője, a vármegye és az országgyűlés a legferdebb eljárást követte, az egyik a másik jogkörébe csapott át, és minden hatalmuk dacára sokszor a legszükségesebb joggal sem rendelkeztek, p. o. törvényhozásunk a közjövödelmek szabad megajánlási jogának csak egy harmadát gyakorolta, mert befolyása csupán a hadadóra terjedt ki, a vámok és kereskedési viszonyaink meghatározásához alig szólhatott, a külügyi politikát nem teheté figyelme tárgyává, a törvények megszerzése miatt feleletre senkit sem vonhata stb. E hiányos politikai viszonyok helyére felelős és központosított kormányt és a vármegye jogkörének módosítását követelte. Mily nehézségek- s akadályokkal kellett küzdenie, könnyen elgondolhatjuk, ha tudjuk, hogy az

akkori megyei és kormányrendszert egészen a magyar nép szelleméből, a nemzet jelleméből eredettnek tanították. Széchenyivel együtt azt hívék, hogy angolnak és németnek önálló municipium felel meg; a franciának központosított kormány, a magyarnak pedig a vármegye. Eötvösnek e hitet kelle cáfolgatnia, pedig tudjuk, hogy a hit a mily jogosult és természetes az érzékfeletti világban, oly hibás és mégis kiirthatatlan az érzéki rendben. Be kelle bizonyítania, hogy az alkotmányos forma, mely alatt valamely nemzet él, nem annyira természetes hajlamának, mint műveltsége bizonyos fokának felel meg. Mihelyt emelkedik műveltsége, magasabb társadalmi rendbe lép, okvetlen változnia kell az alkotmány alakjának is. Európa helyzete más formát öltött, mint a milyet a középkorban mutatott. Franciaországban eltűnt a tartományi szerkezet. Németország. a szétदारaboltság hazája, az egységre tör, Anglia napról-napra a központosítás után fáradozik, Oroszország, ez óriási szomszéd, minden vallási és nemzetiségi különbséget megsemmisít; hazánk sem maradhat a régi rosz politika korlátai között, magunkévá kell tennünk a nyugoti civilisatio minden sikerét és haladnunk a korral. Fáradtságot vesz magának bebizonyítani, hogy megyerendszerünk nem fér össze a haladással; hogy akkori szerkezete mellett a törvényhozás nem felelhet meg céljának; hogy a megye most már kimult formája nem fér meg a renddel és nem biztosítja az egyes polgárok egyéni szabadságát. Majd ellenfeleinek leghatalmasabb érvét, melyet nemzetiségünk fentartásából vontak, támadja meg és könnyen kimutatja, mily veszé-

lyeket rejt magában épen a nemzetiségre nézve a régi vármegye, s azután előadja, mily változásokat kell behoznia a reformnak. Eötvös oldalán csak néhány barátja, mint a lelkes Szalay László, a komoly Csen-gery Antal stb. küzdött a centralisált kormány érdekében és még oly férfiak is, mint Kossuth, ellenei valának. De mihelyt megérkezett a forradalom szelleme, lemondának oppositójokról és akarva, nem akarva behozták a független felelős kormányt. E kormányban Eötvös is helyet foglalt, a vallás és közoktatásügy minisztere lett. Az akkori zavaros idők nem valának alkalmasak tanügyi reformok behozására; lázasabb izgatottságban éltek a kedélyek, minthogy a hazai közoktatás ügyén sokat lendíthetett volna; a felekezetek befolyása kelleténél nagyobb vala és Eötvös egyiknek sem birta bizalmát. Össze akarta egyeztetni az állam befolyását és a felekezetek hagyományos jogait és 20 évvel később keresztül is vitte eszményi tervét, melyet a gyakorlati magyar politikusnak mindig helytelenítenie kell. Egyeztetés helyett mély szakítást hozott be az iskolák ügyébe, az állami tanodák határozott ellenségévé tette a felekezeteket és sokszor ugyanazon községbe dobta bele a civakodás üszkét. De ne vádoljuk őt, ez nem dolga a kritikának, inkább azon okot keressük, mely az ő alanyiságán kívül befolyt arra, hogy ily eszményi terv hozott be a magyar tanügybe. Ugy találjuk, hogy ez részint az akkori viszonyok állandóságában való hit hiányának, részint a nemzetiségi elv uralmának tulajdonítható.

Látta ugyanis a nemzet, mily fontos szolgálót tettek a magyar nyelvnek az elnyomatás éveiben a

katholikus, református és lutheránus felekezetek; a politikai élet vezérférfiai még élénk emlékezetökben tartották az u. n. patens okozta küzdelmet; másrészt azon elvből indultak ki, hogy adassék meg minden nemzetiségnek a magáé. Csak napjainkban, mikor az állam eszméje ismét tulnyomó kezd lenni; mikor az egységes vezetés szükségét általánosan érezzük; látjuk be, mily hibát követett el Eötvös tanterve. Különben, hogy mily kevés gyakorlati tapintata volt az eszmék e nagy emberének, a megyei tanfelügyelők kinevezése is mutatta. Szakértők helyett többnyire bukott földesurakat, jó kártyás és derék mulató férfiakat állított a tanügy élére, akik az állami és felekezeti iskolák ellentétes irányát a plébánosok magyaros ebédjeivel és saját tétlenségökkal hidalták át. A felsőbb nép- és a polgáriskola ellenmondó tantervét is Eötvös szelid jóságának, az államférfiuban erélytelenségnek, Csengery Antal befolyásának és az országgyűlés meggondolatlanságának köszönhetjük. A közép oktatás terén sem volt szerencsésebb. Ma is előttünk lebeg a tanterv, mely a középiskolát nagy-gymnasiumra és háromágu lyceumra osztja fel, melyben más tárgyakat tanultak és más remek-írókat elemeztek volna a jövőndő theologusok és tanárok, ügyvédek és tisztviselők, természettudósok és mathematicusok. Két nagy épületet állított fel e célra, az egyiket Aradon, a másikat Budán, melyek tömérdek pénzébe kerültek az államnak és napjainkban legalább is igen kényelmes helyiséget biztosítanak az ottani középiskoláknak. Majd társadalmi uton az ugynevezett népnevelési egyletekkel akarta emelni közokta-

tásunkat, azonban e terve is halva született. Nálunk még többnyire csak tüntetés módján vihetünk ki egyet-mást társadalmunkkal. Fajunk indolentiáját csupán nyomás által rázhatni fel; jó tanács, rábeszélés, hírlapi ajánlgatás mind haszontalanok, ha nem járul hozzájuk a demonstráció kedves mámora. Például az iskolai takarékpénztár szükségét hány lelkes férfiú hangoztatja és a nemzetgazdasági egyeslet többször ajánlotta; de sikertelenül, mert minden fáradozásuk megtörik a tanítók és más idevágó közegek nehézségén. Mig Franciaországban majdnem négyezer iskola hozta be, nálunk százat sem tudnánk elszámolni. Különben habár Eötvös tantervei hibásak és minis-teri működése kevés pozitív sikert mutathat fel; mégis az ő nagy neve lassanként népszerűbbé tette az iskolák ügyét és részben neki is köszönhetjük, hogy oly általános érdeklődéssel kezdjük felkarolni e hazai és európai kérdést.

VIII.

Eötvös, mihelyt látta, hogy az ország a forradalom útjára sodortatik, elhagyta hazáját, mert nem hitt a mozgalom sikerében. Egyébiránt ő benne sem a költő, sem a politikus nem volt a revolúció embere. Lelkéből hiányzott a vad energia, mely nem kerül a vérontást, nem fél a rombolástól, szereti a zajt és zivatart, és félistennek képzei magát a dühöngő hullámok élén. Az ő békés jósága és emberszeretete rosszul érezte magát az ily körben. Hiányzott benne a féktelen erő és bátorság, mely minden pillanatban kockára teszi életét; de bölcsebb is volt, mint hogy nem sajnálta volna barátjai és ellenségei pusztulását. Azért Münchenbe és az Alpések közé vonult, itt olvasta remegő szívvel a többször kedvezőtlen híreket és örült, mikor obbakat hallott. Szomoru magányában írta »Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich« (Lipcse 1850, Bécs 1851.) munkáját. A nemzetiségi kérdés, korunk vitatkozásainak e fontos tárgya, mindig kedvenc foglalkozása volt a jeles magyar államférfiúnak. 1865-ben új munkát adott ki e tárgyról »A nemzetiségi kérdés« cím alatt. Mindkét dolgozat alapeszméit megtaláljuk nagy bölcselő művében: »A

XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az állodalomra» (1851 és 1854), mely a szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszmekörét fejtegeti és az állam fő kérdéseit a bölcsész nyugalmával és egy nemesen érző szív jóakaratával vitatja. Mind a két mellékdolgozat, mind e fő, nagy elismerésben részesültek itthon és külföldön. A magyar gondolkozó az európai tudósok körében foglalt helyet, okoskodásának mélysége és erős logikája, látkörének szélessége, beható tudományos és összehasonlító történeti ismeretei, valamint az igazság őszinte keresése dicséretet érdemelnek. Magyar még soha sem fogta fel a politikai helyzetet ily magas szempontból. Specialis hazai viszonyainkat tartók szemünk előtt, a nélkül, hogy az eszmék magaslatáig emelkedtünk volna. Beszéltünk egyenlőségről, vitakoztunk a szabadságról és felhozakodtunk nemzetiségünk érdekeivel, de nem jutott eszünkbe vagy legfőlebb csak egyeseknek, hogy a nagy európai népcsaládba léptünk és oly áramlatnak vagyunk kitéve, melyet mindnyájunknak ismernie kell. Eötvös hajtá végre e munkát közöttünk, és műve nem kizárólagos hazai pártirat, hanem, mint ő mondá, »tisztán tudományos kísérlet.« A munka egy vizsgálódó államférfiué, ki a történet és a jelen tüneteinek észleletéből vonja le higgadt következtetéseit, ezekből alkotja meg általánosításait. De általános axiómái nem esnek távol a tényektől, hanem szoros oksági viszonyban állanak ezekhez. Eötvös nem tartozott azon logicus államtudósok sorába, akik előre megalkotják rendszeröket és annak hézagaiba illesztik bele a létező és képzelt viszonyokat, ez különben

sem volt hazánk fiainak hibája, mert mi semmitől sem félünk annyira, mint a generalisatióktól. — De éppen azért, mivel oly ritka nálunk e tulajdon, sokan ferdén fogták fel és nem egyszer veték szemére Eötvösnek. Igaz, hogy a generalisatiók maníája uralkodó vala e korban, mikor divatba jött a történet philosophiája és merészebbnél merészebb tanokat hirdettek, melyeket Bacon generalissima axiomáknak nevezett volna; de Eötvös távol maradt e hibáktól. Ő a divatos vezéreszmék vizsgálata után azon meggyőződésre jutott, hogy a szabadság, egyenlőség és nemzetiség fogalma, úgy amint azokat közönségesen értik, ellenkezésben állanak egymással; hogy külön mindenikök létesítése sarkából forgatná ki az államot; hogy azon esetben is, ha lehetséges volna ezen fogalmakat divatos értelmökben keresztül vinni, az emberiség nem fogná nyugalmát találni. Ez utolsó tételének igazságát egyikünk sem merné kétségbe vonni; mindnyájan tapasztaljuk, mily óriási hullámnak van kitéve az európai társadalom és nem is hiszszük, hogy ez eszmék általános uralmával végleges béke ölében pihenhetnénk. Az emberiség sorsa az örökös fejlődés, és művelt államokban nem képzelhetünk oly időpontot, melyben az általános érdekek visszaszoríthatnák némely hatalmasok egyéni érdekeit. Igaz, hogy feltétlen szabadság és absolut egyenlőség soha sem fog érvényre jutni az emberek között; ha más nem, a szellem ügyessége és furfangja sok olyast visz keresztül, ami ez elvekkal ríktó ellentétben áll; de erősen meg vagyunk győződve, hogy bizonyos korlátok között létesül nem csak a

szabadság és egyenlőség, hanem még a nemzetiség eszméje is. Mikor Eötvös e szép munkáját írta, a reactió élte világát; az 1789. 1830. és 1848. vérmes reményü forradalmak elnyomva, hőseik a sirban, vagy börtönökben, vagy száműzetésben nyomorogva, ellenfeleik a diadal szekerén vitetve senki sem ismerte a jelent és jövőt. — A szabadság oly hivei, mint egy Guizot, egy Eötvös nem estek ugyan kétségbe az emberiség jövőjén, de bizonyos aggodalom és félelem fogta el nemes keblöket. A sok vér árán szerzett szabadság elenyészett; a magasztalt egyenlőség fenmaradt ugyan, mert egyenlők lettek a szolgaságban, és nem hívék, hogy a nemzetiség eszméje eltörölhesse a régi államokat és teremthessen ujakat. Véleményének bebizonyítására a német népet hozza fel, melynél az egység annyi elemét találhatjuk s ennek dacára e nemzet 48-ban sem tudott, s nem is akart egyesülni. Ma már az 1870-iki francia-porosz háboru után nem tagadhatjuk többé, hogy a németek is egyesültek úgy mint az olaszok; és csak idő kérdése, hogy a bajor, a sváb, a szász és a többi föld az osztrák tartományokkal együtt egyszerű német provinciák legyenek. Hazánkban kissé nehezebbek a viszonyok, az itt lakó nemzetiségek nem állanak a műveltség azon magaslatán, hogy tetemes befolyást gyakoroljanak a közügyekre, a birtok magyar és zsidó kézben van, míg a tótok és szerbek, románok és németek csupán egyes telkek tulajdonosai; ha pedig a kedvező körülmények által gazdagsághoz jutnak, házasság vagy más uton magyarokká lesznek. Annyi tény, hogy a hatalmasabb nemzet oly kis területen,

mint Magyarország, mindig nyomni fogja a kisebbeket; mert tőle elszakítani s külön államokká különíteni szétszórtságuknál és az ország geographiai fekvésénél fogva sem lehet.

Különben Eötvös nem vallotta azt a nézetet, mely a nemzetiségi kérdésben csak veszélyeket lát; sőt azt hivé, hogy ennek sikerült megoldása szabadságunk legbiztosabb garantiája lehet. Nekünk azonban úgy látszik, hogy a nagynevű író már a nemzetiség fogalmánál is tévedésben volt. Például kit elégitene ki e meghatározás, hogy a »nemzetiség nem egyéb mint azon összetartozásnak tudata, mely nagyszámu emberek között — multjok emlékei, jelen helyzetök s mi ezekből foly, érdekeik és érzelmeik (az egyetemi könyvtár példányában e helyen »és nyelvök« szó van hozzáírva, talán épen Eötvös kezétől) közössége által támad. Miből világos, hogy a nemzetiségi érzésnek forrása lehet minden, mi által az emberek között ezen összetartozásnak érzete keletkezik.«

A magyar politikus csekélyebb fontosságot tulajdonított a nyelv közösségének mint a mennyit kellett volna; mert a multnak közös emlékei és a jelen közös érdekei sem hasonló, sem erősebb érzelmeket nem idéznek elő az egyes országok különböző nyelven szóló polgárai között. Mihelyt valamely nemzetiség oly erőre tett szert, hogy az ellentétes irányokkal megbirkózhathat; mihelyt vagyonos és tekintélyes intelligenciával és kedvező földrajzi helyzettel dicsekedhetik: azonnal nemzetiségének mennél nagyobb érvényesítésére törekszik. Helytelenül hozza fel Eötvös Elsasst és a magyarországi németeket; mert ama

német tartományban néhány kisebb gyárost, kereskedőt kivéve a művelt osztály elfranciásodott. Igaz, hogy a köznép csak németül tudott; de mily csekély befolyással bír a nemzetiség kérdésre a nép, erre legvilágosabb például a hazai németek és katolikus szlávok szolgálhatnak. A nép csupán támaszuk lehet a nemzetiségi izgatóknak; de ha senki sem bántja és izgatja, nyugodtan marad.

Ugy tetszik nekünk, hogy az egyenlőség eszméje is tetemesen haladt azon 26 esztendő óta, mikor Eötvös nagy munkája megjelent. Azon időben sokkal nagyobb kételylyel fogadták ezt az eszmét, mint napjainkban. Megengedték, hogy egyenlők vagyunk a törvény előtt, egyenlően biztosítandó a szegénynek és gazdagnak élete, vagyona és a közügyekre való befolyása; de annál nevetségesebbnek tartották Baboeuf és Fourier, Cabet és Saint-Simon, Proudhon Lasalle és mások communista nézeteit. Valóban sok bohóság is rejlik ezekben, nem csoda, ha egy-egy conservativ államférfi beteg lelkek ábrándjainak velut aegri somnia nézte azokat. Bevallák Thiers szavaival: »Bizonyos, hogy van baj, sok baj, kevesbitenünk kell számukat; fehér kenyérré kell változtatnunk a feketét, hussá a szalonna zsirjával öntözött főzeléket, jó öltönyné a durva szűrt, egészséges házzá a nedves kunyhót, vonzó intelligentiává az állati tudatlanságot, őszinte testvériséggé a buta irigységet;« de hogy miként történjék ez, senki sem tudta. Az egyház hívei a szentírásra, az isteni rendre hivatkoztak, midőn az abszolút egyenlőséget cáfolgatták; a szabadelvűek a szabad verseny tanát hangoztatták, midőn a birtok-

felosztás socialista nézetét hallották s azt hirdeték, hogy családi életünk alapja a birtok, mely nélkül társadalom nem is képzelhető. Eötvös belátta, hogy ez többé-kevésbé relativ igazság, mert volt idő, midőn például »a földbirtok tehernek tekintetett, és a birtokosokat büntető törvények által kelle kényszeríteni annak megtartására.« Nemzetgazdaságunk és államtanunk jelen felfogása szerint minden fejlődik, úgy hogy e mindenség nem egyéb, mint örökös fejlődés. Az evolúció e tana szerint most a munkás osztály érvényesülésére kerül a sor. Századunk, mondja Gladstone, az ő aerájok és ha 89-ben jogosan léphetett föl a polgári elem a papság és nemesség ellen, ugyan oly joggal támadhat most a negyedik osztály a polgárság ellen. Véleményünk szerint a kérdés akörül forog, bir-e már a munkások tömege azzal a műveltséggel és befolyással, hogy a birtokos osztály hatalmát megtörhesse. Azon nem kell aggódnunk, mily társadalmi állapot fog bekövetkezni az ő győzelmeikkel, mert a hatalom megadja a rettegett modus vivendi-t. Hiába hozakodunk fel azzal, hogy e győzelem nem képzelhető a társadalom felbomlása, a műveltség hanyatlása, az ember eszményi javainak tönkretétele nélkül. Épen napjainkban jeles gondolkodó főket hozhatunk fel, például egy Lange-t, egy Dühring-et, vagy a jeles nemzetgazdát Schäffle-t, Samter-t s egész sorát a tisztelt neveknek, kik, habár nem helyeslik az eddigi socialismus minden tanát, bevallják azok egy részének lehetőségét. Marx és társai szerint e socialismus nem lenne egyéb, mint collectiv birtoklás és a magán tőkének collectiv tőkévé vál-

toztatása, mely nem szüntetné meg a családi háztartást, sőt a vagyon azon nemét is biztosítaná, amely testi szükségseinkre és szellemi élvezeteinkre fordítható. E socialismussal megférne a családi és vallási, művészi és tudományos élet; a pénz és értékpapírok helyébe pedig a napi munka egysége lépne. Különböztetetlen, hogy a socialista izgatók tanainak formulázása még most nem elégíthet ki bennünket; de kérdezhetnők, mit mondhatott egy nemes a múlt század közepén, mikor azt állították neki, hogy néhány tized mulva csak annyit számít a politikában és a törvény előtt, mint akármelyik jómódu zsidó; hogy az ő szegény unokája keresve keresi egy gazdag polgár leányának kezét; hogy a születés arisztokráciájának helyét a buta pénz és a koldus ész foglalja el; hogy ő, a főnemes, csak annyit fog érni, a mennyi esze vagy birtoka van. Nem kiálthatott-e fel a mai polgárral: »Óh ez lehetetlen! Ahhoz még mi is hozzászólunk!« Való, a nemesség és a papság vérével szólott a dolgozókhoz, s nem hiszszük, hogy a negyedik osztály győzelme is iszonyu vérontás és pusztulás nélkül fogna megtörténni. Nagy társadalmi osztályok soha sem adják ki kezökből a hatalmat véres forradalom és háború nélkül. Legalább a párisi commune harca eléggé tájékoztathat bennünket a jövő küzdelem nagysága és kegyetlensége felől.

Eötvös nem hisz a szabadság eszméjének valószínűségében sem. De itt egyoldaluan csak az úgynevezett politikai szabadságot emlegeti, mely tulajdonképp az egyenlőség körébe tartozik. Szerinte a szabadság abban áll, hogy ne létezzék hatalom az állam-

ban, mely nem a nép nevében és legalább közvetve nem általa gyakoroltatik. Jeles tudósnk azt gondolja, hogy ez elv kivihetetlen, hogy a népnek a választás által gyakorlott befolyása csak illusorius; mert, ha végre is hajthatnók, nem kerülhet-e az összes közhatalom szerencsés merénylet által egy pillanatban valamely gonosztevőnek kezébe? Ez valóban lehetséges, a mint szomoru tapasztalataink az ókorban és a francia forradalom óta mutatják. A szabadság nevében kitört lázadások után államcsinyek következtek, melyek egy ember kezébe játszották a hatalmat. Az ily bitorlás rendesen a közjó, a közérdek címét igényelte magának. »A római decemvirek, a szabadság oltalmára, az elnyomott plebejusok érdekében, kivételes hatalommal ruháztattak fel. Athenben, ugy mint Syracusában, minden zsarnokság a közjó nevében kezdett meg. A Medicik és Doriák hatalma azon institútiók romjain emelkedett, melyeknek oltalmára ama hatalommal felruháztattak; és Franciaországban a szabadság érdekében, s hogy a jacobinus clubbok és Páris külvárosainak kényurasága alól felmentessék az ország, oly hatalom birtokába helyeztetett az első consul, mely ellen a főváros részéről minden megtámadás lehetetlenné vált.«

Ez mind igaz, csakhogy a régi viszonyokat alig hozhatjuk fel például; az egyenlőség eszméje és bizonyos szabadságok sérthetlensége már napjainkban is annyira elismertetett, hogy absolut hatalommal maga a népfelség sem bir. »Nagy haladás a tudományban annak megállapítása, hogy nincs feltétlen souverainitás, magáé a népe sem az« mondja

Janet Pál. Bizonyosan be fog következni a nagy politikai tehetségek zsarnokságának veszélye; még sok államcsinynek leszünk mi is kitéve; a democratia is lehet erőszakos és szenvedélyes, szolgálai és zsarnoki, mint a minő a monarchia és aristocratia volt: de mind ezen tévedés nem fogja megváltoztatni az alapjogot, mely egyenlőséget hirdet a politikai és társadalmi téren; mely szabadságot tanít, igen, a gondolat, a vallás, az ipar és más viszonyaink szabadságát.

Ma nincs szükségünk kiváltságok- és szabadalmakra, fejedelmi vagy főuri, egyházi vagy polgári címekre, hogy meg legyünk védve a közhatalom ellen; a kívánt védelmet a minden egyes polgárnak tulajdon szabadságából merithetjük, és fellázad lelkiismeretünk, ha halljuk, hogy egy nyomorék koldussal rosszul bánt a rendőrség, egy rongyos házaló zsidók nélkül befogatott a szolgabíró, egy szegény bérest vagy szolgálót bántalmazott földesura. És e közlelkiismeret mindennap általánosabb lesz. Még pár száz évvel ezelőtt kinzással fenyegették Galileit, mert a föld forgását tanította; megégették Giordano Brunót, mert a világ végtelenségét és egyebeket hirdetett, ma vallhatunk bármely hitet, lehetünk atheisták, darwinisták, materialisták, a hogy nevezni tetszik, a nélkül, hogy bántanának. Nem nagy haladás-e ez? Igaz, megtörténhetik, hogy a politikai hatóság egyet-mást üldözni szeretne, sőt valamely gondolat, irány hirdetését is eltiltja; de végre engedni kényszerül, és az üldözött rehabilitáltatik; a speculativ és tudományos téren pedig, míg positiv izgatással nincs kapcsolat-

ban, míg csak a tudós vizsgálódása körében marad, senki sem bántja. Nem így állunk-e a vallás és ipar szabadságával! Szemünk előtt látunk fejlődni egy új felekezetet, a nazarénusokét, melynek tana az állam mostani fogalmába ütközik. Erős ugyan az összeütközés, gyermekeiket nem viszik a paphoz, fiaik nem akarnak fegyvert viselni, tagjaik tiltakoznak az eskü ellen; és mit tehet az állam, mely becsületességökért nem mondhatja őket gonosztevőknek? Enged, legalább jó részben enged; mert a szabadság fogalma tiltakozik a vallás üldözése ellen. Tagadhatlan, még messze vagyunk, nem az ideális állapottól, ez soha sem következik be, hanem a lehetségestől; de hogy el nem marad, az eddigi haladás bizonyítja.

A mily nagy tisztelettel viseltetünk nagy nevű tudósunk iránt, ép oly nyíltsággal kell kimondanunk, hogy terjedelmes művének pozitív tételei, tanainak corollariumai elavultak, nézetei meghaladott álláspontot képviselnek: de van sok e munkában, ami örök életű, amit bámulással fog olvasni a tudós számos évtized múlva is, s ez a nemes szív tiszteletreméltó emberszeretete, sok szép gondolata, tudományos történeti visszapillantása. Hogy a mi meggyőződésünktől eltérőleg ütöttek ki lehozásai, nem az ő tudományán és elfogulatlanságán mult, hanem azon szerencsétlen időszaknak tulajdonítható, mely 1848 után egész Európában visszahozta a reactiót, úgy hogy a haladás emberei fájó szívvel tekintének a büszke Albion felé, mely épen oly ment maradt a zsarnokságtól mint a forradalomtól. A lelkes Montalembert nagy röpiratot tett közzé e fontos tárgyról. Eötvös pedig többi közt

Kemény Gábornak írt pamphletjében is hivatkozik Anglia szerencsés helyzetére, büszke aristocratiájára, conservatív traditióira. De mai gondolkodásunk szükséges szemeknek tekinti a mult forradalmait fejlődésünk láncában, s csak azt kívánjuk, hogy a szabadság, nemzetiség és egyenlőség eszméinek valósulása mentől kevesebb vérontással történjék meg.

IX.

Még két politikai munkáról teszünk említést, az egyik 1859-ben, a másik 1860-ban jelent meg Lipcsében, címök »Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs« és »Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands.« Mindkét mű Ausztria létének föltételeivel foglalkozik. Finom tapintattal rajzolja az örökös tartományok és Magyarország jelenét és jövőjét, az egység legjobb biztosítékának az alkotmányt tekinti és figyelmezteti Ausztriát, hogy a nemzeti törekvéseknek ellentállani nem lesz hatalmában; sürgeti, hogy a tartományoknak autonomia adassék, és a közös ügyekre, milyen a pénz, kül- és hadügy, külön tervezet készíttessék. Megjósolja, hogy Ausztria nem lesz képes vezetni a német szövetséget, sőt lehetséges, hogy kiszorul belőle; azt hirdeti, hogy valamint Németország egysége az egyedüli eszköz, melylyel az Európát fenyegető veszélynek szemébe lehet nézni, úgy Magyarország törvényhozási különállása Németország egységének feltétele. E két munka annak idején nagy figyelmet keltett; az elsőnek zokon vették a közös ügyek hangoztatását, a másodiknak pedig okoskodását nem tartották helyes-

nek. Az idők még nem valának megérve annak a gondolatnak, hogy Ausztria kiszoruljon a német egy-ségből, s hogy Magyarország oly lényeges fele legyen Ausztriának, mint az osztrák tartományok. Előbb sok ezer katonának kelle vérét ontani, a szadovai és kö-nigräzti csatáknak kelle bekövetkezni, hogy megszű-lessék Osztrák-Magyarország.

Itt kell megemlékeznünk »Gondolatok« című munkájáról. Eötvösnek szokása volt egyes gondolatait, melyek munka közben vagy pihenő óráiban jutottak eszébe feljegyezni, s műveiben alkalmilag felhasználni. Ily felhalmozott gondolatokból került ki e kötet, mely már második kiadást ért. Mily kedvesek valának Eötvös ugynevezett gondolatai, mutatják ily irányu gyűjteményeink, melyekben a Carthausi szerzője igen sok helyet foglal el; sőt Vachott Sándorné egész kötetet adott ki a költő műveiből. E gondolatok rendesen egy képben vagy hasonlatban jelennek meg s így megvilágítva mindjárt behizelgik magukat az olvasó emlékezetébe. Van bennök mélység és terj, nem homályosítja el őket köd vagy szürkület, mert az író saját természetéből és tapasztalatából veszik eredetüket. Sok fényes tehetségnél a szellem játékanak látszanak az ily gondolatok, azért tetszenek ugyan, de mélyebb hatásra még sem tehetnek szert. Eötvös lelke egész komolyságával teremtette őket, erősen átérezte, a mit gondolt és így megragadnak, lekötnek bennünket is. Irályuk Eötvös költői stíljának minden bájával dicsekedhetik; finomság és nemesség, merész képzelet és szigoru logika, az érzés szokatlan melegével elárasztva.

1868-ban jelentek meg Eötvös emlékbeszédei. Majd 40 év előtt (1839. november 24.) lépett fel Eötvös az akadémia szószerkére, hogy Kölcsey emlékeztét ünnepelje. A beszéd magával ragadta a diszes közönséget; pedig a hang, mely az ifju szónok ajkairól szívökhöz szólt, csak folytatása vala Kölcsey érzelmes előadásának. Mindketten a szív nagy mesterei valának; eszméiket a szív nyelvén tevék közzé és annyi melegséggel tudták előadni, mint idáig egyetlen magyar szónok sem. Kölcsey buskomor hangjával, fél szemével és a sok virrasztástól átszellemült arcával némi kisérteties vonásokat mutatott. Bizonyos profétai és mystikus tünemény volt az országházban úgy mint az Akadémiában; mikor hangja végig rezgett a közönségen, mindenki megilletődve, nemével a vallásos érzésnek hallgatta őt. Sötét székesegyházba képzelte magát az ember, mikor e szigorú jellemű férfit, az önmegtagadás és kitartó munkásság, szent hazaszeretet, gondolkodás és tudomány hívét hallotta. Eötvös beszédeiben is megvolt e vallásos érzés az előbbinek mystikus eleme nélkül. Az ő szónoklatánál nyílt és fényes templomba képzeltük magunkat, hol minden lélekemelő és megragadó, magasztos és fenséges, és benne egy szónok, ki midőn szívünk hurokait hozza rezgésbe, vigasztalni és sebeinkre enyhítő irt csepegtetni tud. Gyönyörű körmondataival és eposi szélességű hasonlataival a régi görög-római világba helyez át bennünket, mikor a hallgatóság szép érzéke nem annyira magát a gondolatot, mint a jól kikerekített és kivágott periodust tapsolta meg. Nem csoda, ha nálunk is nagyon kedvelték és kedvelik e hasonla-

tokat, mégis helyesen veti szemökre Gyulai Pál, hogy nem találhatni meg bennük a plastikai kidomborodást vagy ragyogó színezetet; csakhogy elfelejti megjegyezni, hogy e képeken a mély érzés egész árja ömlött el, s a nagy érzelmek természete hozza magával, hogy nem a holdak kis körútjában, hanem az üstökösök nagy ellypsisében járnak; hogy az oly ragyogást, mely nem egyezik a fenségessel, kerülik és nem szeretik. Egyébiránt Eötvös alanyiségán kívül a kor is kedvezett az érzés hangjának, mert annyi csalódás és viszontagság érte e nemzetet, hogy nem csoda, ha egyes nagy férfiai legtöbbször a szív nyelvén szólottak. Az újabb időben mondott emlék-beszédek, milyeneket Csengerytől és Gyulaitól, Horváth Boldizsártól, Ipolyi Arnoldtól és Szász Károlytól hallottunk, már nem követik elhunyt jelesünk modorát, hanem több gondot fordítanak a kor rajzolására, az eszmék áramlatának feltüntetésére és az alaknak, melyről emlékeznek, kidomborítására. Az idők változván, noha még mindig eleget bajlódunk, nincs többé helyén az a sajátos hang, mert különben izetlen modorosság válnék belőle. Eötvös emlékbeszédeiben nincs meg mindenkor az egyén kidomborodott jellemrajza, a miben Gyulai és Csengery majd mindig remekel, míg Horváth Boldizsár épen az által közeledik Eötvös és a francia akadémia némely híres emlékbeszédeihez, hogy az ünnepelt emlékezetét valamely nagy eszme hordozójává vagy cultuszává teszi. Horváth az akadémiából a politikai világnak szól, és bár a szónok fényes tehetsége sikerült kép keretében mutatja be emberét, kérdés, vajjon nem téved-e, mikor nevéhez ily politikai célt fűz.

Gyulai Pál Eötvösről mondotta egyik legjobb emlékbeszédét, míg Toldy Ferencnél nem tudta kiemelni a derék tudós aesthetikai nézetét, indokolni változó irányát; nem mutatott fel egy határozott irodalmi jellemet, hanem a honszeretet és tevékenység általános szólamai közt és barátjainak fölemlítésével beszélt róla. Bő alkalma nyílt volna félszázados irodalmi fejlődésünk, átalakuló izlésünk okait jelezni, de nem tevő; megróttá ugyan mostani orthologjainkat, de itt sem mondá ki az elvet, melyből kiindul, mely kárhoztatásában vezérli.

Ipolyi Arnold egypár emlékbeszéde gyönyörű képet és jellemrajzot tüntetett föl; nézeteiben függetlenség, előadásában élénkség és változatosság párosul a nagy terjedelemmel, úgy hogy Lonovich Józsefről szóló emlékbeszéde Csengerynek Deákról mondott akadémiai beszédével együtt derék essaynak nevezhető. Szász Károly fényes érdemei dacára talán legkisebb e nagyok között. Bár erős formaérzéssel dicsekedhetik, nézetei nem mutatnak önállóságra, ismereteinek massája hátráltatni látszik ítéleteinek biztonságát s nincs meg nála a gondolkodás mélysége; logikája sem erős, de a meleg rokonszenv és ügyesség, melylyel Keményt legujabb emlékbeszédében rajzolta, elismerésre talált. Ő páratlan könnyűséggel dolgozik, valamely tárgyat ismertetni, vagy egy irodalmi férfiúnak képét adni, alig kerül némi munkájába, folyékonyan és hiba nélkül beszél, soha sem javítja ki szavait, mint a parlamenti küzdő; mert kevesen uralkodnak annyira a nyelven mint ő; a dolgok mélyére sem hatván, a gondolkodók bajával, a kifejezések aggodalmas hajhászásával sem vesződik.

A mily nagy tekintélyre jutottak Eötvös tudós-társasági szónoklatai, épen oly híresek valának politikai beszédei is. A kérdésnek szellemes és magasabb fölfogása, komoly és delicat, önérzetes és mégis szerény fejtegetése tiszteletet ébresztettek a hallgatóságban. Eötvös sohasem karolt fel valamely eszmét, hogy csak félig támogassa. Habozás, de nem szorongás nélkül vetette magát oda a pártok indulatos megtámadásának, beszédeire csak annyiban készült, hogy gondolkozott a tárgyak felett, följegyzé a fontosabb érveket s a többit a pillanat hevére és sugalmazására bízta. Az ügy iránti hűsége, önérdek nélküli odaadása és emelkedettsége a parlamenti küzdelem tisztelt hősévé tévék. Előadása senkit sem vesztegetett meg, senkit sem nyomott el, hanem meggyőzött és magával ragadott, mert szónoklatának fensősége, mélyen átgondolt conceptiója, módszeres kivitele, az igazság utáni lelkiismeretes kutatása jó benyomást tőnek még ellenfeleire is. Rendesen a finom lelkek kiméletével boncolta ellenfeleinek állítását és sohasem engedte magát oly heves kifakadásokra ragadtatni, melyekkel sérthete másokat, legfőlebb a szelid vagy enyelgő ironia fegyverét használta. Legerősebben talán Dessewffy Aurél ellen élt vele, mikor ez politikus költőségét vetette szemére és Eötvös a cáfolat ad hominem fegyverét használva, Dessewffy politikus korcsmárosságával vágta vissza. Egyébiránt majd minden politikával foglalkozó költőnek felrőtták ez utóbbi sajátságát. Már Plátó kitiltá őket utópiai köztársaságából, Chateaubriandnak e század elején kemény választ kelle adnia e vádra, Eötvös is sikerülten repliká-

zott. Valóban csak kis részben van igazuk a vádlóknak. Ha valamely kérdésnek gyakorlati kiviteléről van szó, a költő ritkán ért hozzá. Magasabb szempontból fogja fel a dolgot s a kivitel apró tényezőit ignorálja. De ha eszmei kérdésről kell nyilatkozni, ha az emberiség irányadó ideáit kell megvitatni, a költő mindig a nemesb részszel tart. Nem egyszer prófétai ihlettel hangoztatja az újabb és jobb irányt. Tágabb értelemben magára Eötvösre is alkalmazhatnók ez itéletet.

Eötvösnek a szónoknak fenndicsért moderációja mögött mégis meg volt jó szívének neheztelése, mikor ellenfelei kiméletlen támadásokat intéztek ellene és talán épen a kitörés elnyomása miatt annál erősebb gyötrelmet okozott a nagy embernek. Ha bántja ellenfeleit, ha visszavágja azok kifakadásait és csipős gunynyal ostromozza korlátoztságukat, azzal vigasztalhatja magát, hogy csak a trompfot adta vissza; de mivel ezt nem, vagy csak ritkán tevé, fennmaradt keblében a fájdalom, mely nem egyszer utáltatta meg vele a politikai életet, úgy, hogy még halálos ágyán is azt a tanácsot adta fiának: ne avatkozzék a politikába. Valóban nem is mélyen érző sziveknek való a politika. A legszebb parlamenti csatákban is két elem vegyül belé, a jó és rossz képviselője. Minden párt önző és igazságtalan; azt hiszi, hogy csak ő jár az egyedül helyes uton és alig képzelhetni oly ostoba érvet, melyet föl nem használna gondolata mellett; pedig mi sem fáj annyira az érzés és szellem embeérének, mint az ellenfél konok magatartása és jobb meggyőződése ellenére makacs tusakodása. A politi-

kai küzdelem végre kimeríté az emelkedett szónok erejét és sietteté halálát, mely 1871-ben érte utól. Barát és ellenfél fájdalommal értesültek a nagy vesztéséről, s könnyező szemekkel követék sirjába a becsületes és önzetlen embert, a magas szellemű tudóst, a fényes tehetségű szónokot, a honszerető politikust és nemes érzésű költőt. Ő eltávozott és itt hagyott bennünket, de hátra hagyta nagy lelkének szüleményeit, melyekből a hazát és embertársainkat szeretni, s az eszmék sphaeráját becsülni tanuljuk.

HATA LA PÉTER.*

Egyszer a jó öreg Török Jánossal találkozott valaki a Lipót-utcában. Sokáig beszélgettek a felforgó egyházi kérdésekről. Az öreg ur szokott éles-ségével támadta meg a modern világ embereit, szidta az akadémia irányadó tagjait, érdes nyelvvel ostromozta a liberalismus hőseit s természetesen az egyházi szabadelvűség tüzes képviselőit. Ezekről utoljára beszélt. Akkor tűnt fel Zoványi Jánoska Mihály genialis akargatásaival. Csupa szellem és érthetetlen enthusiasmus volt. Határozott eszméket, megállapodott nézeteket hiába kerestünk nála. Láng, lobogó láng volt, melyről senki sem tudta mit fog fölemészteni, meddig fog elharapódzni. Nem tudták, vajjon támad-e kellő szél, mely tovább hajtsa, vagy fölébred-e a reactio zápora, mely aztán eloltsa. Nem tudtak semmit, de azért annál többet reméltek. Pedig a genialis vezér, ki önmagát tette azzá, mint ember épen nem volt megbízható. Tettereje kevés, kitartása még kevesebb. Hónapokon keresztül érezte az élet unalmát, majd ismét szertelen rajongás áldozata volt. Ma rendkívüli buzgósággal irt és tanult, hogy holnap a másik

* Az én hitvallásom. Irta dr. Hatala Péter. Budapest 1875.

szélsőségbe csapjon át. Ideges volt a szó szoros értelmében. Kitűnően malcontentus természet, igazi forradalmi férfiú, a ki mindent inkább ismert mint a józanságot és mérsékletet. Rábeszélő tehetsége, ékes-szóló előadása sok hívet nyert a papi liberalismus eszméjének. E hívők között az első kétségkívül Hatala Péter volt. A jó Török János mindent meg tudott volna neki bocsátani, elnézte, hogy egy új egyházi lapot hozott a nyakára, semmibe sem vette naponként megérkező ostromát: de mindig csodálta s azért mindig boszankodott, hogy Hatalát a liberalismus hívévé tette. »Mégfoghatatlan, hogyan tudták e márvány nyugodtságu embert, e becsületes és szenvedélytelen arcot, e gyöngéd s kedélyes papot megnyerni maguknak?« Igazán, a ki Hatalát előbbi életéből ismerte, mindent inkább remélt tőle, mint hogy az egyházi mozgalom egyik vezetője legyen. Miért? Talán nincs benne tehetség? Vagy egészen köznapi ember minden eszményiség nélkül? Óh nem. Hatalában kitűnő tehetség és erő is van. E felfogás egyszerű oka abban rejlik, hogy Hatala keblében hiányzott azon két tényező, mely a reformerek egyik másik osztályának előkelő tulajdonsága szokott lenni. Ismert dolog, hogy a kezdő reformerek fenkölt szellemű entusiastákból kerülnek ki, inspiratio és lelkesülés vezeti tetteikben, profétai ösztönükkel előre megérik a jövő teendőit, s vagy győzni vagy martyrokká lenni a hivatásuk. A nagy eszmék hősei mind ilyenek voltak. Krisztus és Mohamed, Luther és Loyola ez ideális exaltatio jeles képviselői. Az exaltált lelkeken kívül az eléggéletlenek, az elnyomot-

tak, a kijátszottak, a csalódottak, meg a becstelének és aljasan számító teremtetések foglalnak helyet a mozgalomban. Ez utóbbiak halászni akarnak a zavarosban. Hiányozván bennök a nemes törekvés s erős meggyőződés s nem levén veszteni valójuk, bármely pillanatban elárulhatják társaikat, kémeül szolgálhatnak az uralkodó iránynak és árulásukkal újabb jutalmat nyerhetnek. Ha pedig hívek maradnak vezetőikhez, mint élelmes lelkek a győzelem esetén ők lesznek az elsők a helyzet kizsákmányolásánál, maguknak szerzik meg a zsiros falatokat, s ők viszik a szót. Hatala ez osztályok egyikébe sem tartozott. Miután gyermek létére tüzerkedett a magyar seregben, pap lett az esztergomi egyházmegyében. Növendék korában jól tanult, de a szigorú nevelés dacára sem mutatott hajlandóságot a rajongásra. Fölszenteltetvén, napkeletre utazott épen olyan nyugodtan mint később Esztergomból Kövesdre vagy Budapestről Kerepesre. A Szent-Földön missionárius és theologiai tanár volt. Négy év után övig érő szakállal és a sémi nyelvek ismeretével tért meg hazájába. Bő tapasztalása mintha csak lohasztotta volna keblében az illúziós lelkesültséget. Megtanulta kiismerni az embert dicsőségében és bohóságaiban. Nyugodt és jókedvű professor lett a magyar katolikus egyház székvárosában. Kis szobája a főegyház papjainak és tanártársainak találkozó helye volt. Szerény tanyáján tréfálgattak és nevetgéltek egymás gyarlóságain. Társalgásuk nem igen tért át a kényesebb természetű egyházi kérdésekre. Az ecclesia militans hősei épen oly kevés rokonszenvre találtak náluk, mint a szabadelvűség apostolai. Eze-

ket népboldogítóknak hitták. De mivel Hatala volt a beszélgetés irányadója, tárgyaik a papi és társadalmi élet apró hibái és gyöngeségei voltak. Sikamlós dolgokról soha sem beszélt és nem beszéltetett magának. Sértő, kihívó, ellentmondó szavakat senki sem hallott ajkairól. A kitréfált ember nem boszankodott rája, még ha akart volna, sem tudott. Bizonyos idylli béke vette körül, bár jó és rossz emberek fordultak meg nála, ezek le látszottak vetni rokon- és ellenszenveiket. S mivel fő jellemvonása a csöndes humanismus; minthogy mindenkivel mint jóra való emberrel bánt, szerették és türték társaságát. A hierarchia legbüszkébb hive és az ultramontan elvek túlbuzgó hirdetője csak oly szívesen látta termeiben mint egyik másik világias szellemű kanonok. Mindenfelé hitták, anélkül hogy úgynevezett mulató frater lett volna. Az egyházi székhelyek rendesen nagyon kedélytelen tanyák. Absolut hatalmu főúr ül a trónon, kit egy sereg hízegő vesz körül. Ezek között mindig van egy pár kanonok és egy sereg alsóbb rendű pap. Határtalan szolgáltsággal lesik el minden gondolatját, türik jó és rossz szeszélyeit. Ezekhez számos éhenkórász és tányérnyaló világi ember járul, akik még jobban előmozdítják a szegény főpap gyöngeségeit, úgy hogy semmi sem nehezebb mint ily papi székhelyen, kivált Esztergomban, önálló embernek maradni és a nyugalmat megőrizni; mert a ki nem vesz részt a hízegő concentusában, csakhamar ezer apró pletyka jut el füleibe, egyes elejtett szók, később teljes nyilatkozatok adatnak tudtára, melyek kiírtják békéjét s felháborítják nyugodt kedélyét. E nyilatkozatok azután

nem maradnak ellennyilatkozatok nélkül, melyek há-
bár négy szem között s amúgy suttyomban történ-
tek, nem sokára nyilvánosak lesznek és az egész
papság róluk beszél. Az ilyeneket aztán csakhamar
mindenki kerüli és dús jövedelmök dacára megvetés a
sorsuk. Rendesen az elhunyt főpap kegyeltjei lesz-
nek az első áldozatok. Nekik tulajdonítják a boldo-
gult minden hibáját, minden, gyöngeségét s előbbi
kitüntetésük átkos helyzetbe juttatja őket. Azután
jönnek mások, a kik szintén megtörve újabbaknak
adnak helyet.

Hatala észre sem látszott venni e helyzetet. Ő
mindenkivel jó lábon állott. Nem remélt és nem várt
senkitől semmit. Az elejtett nyilatkozatok nem bán-
tották s mások hizelgése épen oly kevéssé indította
versenyre, mint a mily kevéssé támogatta az elégü-
letleneket. Soha sem jött ki sodrából. De ha mégis
volt egy ember, a ki nem szerette, az a seminarium
rectora volt. Tehetséges és tanult egyházi férfiú, de a
ki életét örökös hizelgésben és udvarlásban töltötte
s másoktól is azt kívánta maga iránt. Hatala, mint
mondók, nem értett a hierarchiai élet elmaradhat-
lan sajátságához s asztalfeletti kedélyes megjegyzései
bántották az elnök kevélységét. Innét magyarázhatni
meg egy-két főpásztori levelet, mely Győrött kelt s
pár hirlapi cikket, mely a szabad egyház hasábjain
látott napvilágot. Egyébiránt Hatala alig mozdul va-
laha Esztergomból, ha Budapesten lakó öreg anyját
nem akarja támogatni, s marad husz-harminc eszten-
deig jámbor theologiai tanár, s aztán pár ezer forint-
tal nyugalmazott pozsonyi kanonok.

Szerencsére Budapestre került. Az alkotmányos élet épen virágjában volt. Mindenfelé a modern világ eszméit hangoztatták. A szabadelvűség volt a jelszó. Clubbokat és köröket alakítottak, melyeknek tagjai a függő kérdéseket vitatták és újakat indítványoztak. Szokatlan láz uralkodott. A pápák és zsarnokok bűneiről, a jezsuiták és jesuitismus gyalázatos tetteiről, az egyház reformjáról irtak és beszéltek. Gyarló felolvasások nagy tetszést arattak, merészebbnél merészebb indítványok kitörő tapssal fogadtattak s ügyetlen firkák két-három kiadást értek. Férfiak, kiknek igen kevés volt a vágott dohányuk, első rendü szerepet játszottak és conflictusokat teremtettek, melyeket alig tudott elintézni a kormány. Majd ismét mindenki vasutat kívánt építeni, részvénytársulatot alapítani. A hirlapok gomba módjára termettek. A hec, a szédelgés, a börzei liberalismus emberei mindenütt ott voltak, mindenfelé lelkesülést keltettek és a mellett tömték a zseböket. Mindezt nem azért mondjuk, mintha recriminálni óhajtanánk. Nagyobb társadalmi és politikai átalakulás soha sem történik más képen. Az elhunyt temetése után tort szokás rendezni, hátrahagyott vagyonát kótyavetyére bocsátani. Ily esetben pedig nem marad el a zaj. E lárma azonban a nemesebb törekvések csiráját takarja. Ha majd leülepszik a salak, kibujik az uj és életerős hajtás.

Ennek tartottuk mi a kath. reformmozgalmat. Kezdeményezője, a boldogult báró Eötvös József, azon idealis lények közé tartozott, kik mindig diszére válnak az emberiségnek s ha kétségbe akarunk esni fajunk nyomorultságán, csak rájuk kell tekintenünk

és megvigasztalódunk. De az is áll, hogy úgy vagyunk e szép jellemű férfiakkal mint díszes kötésű könyveinkkel, t. i. nem a mindennapi használatra való. Szeretjük és tiszteljük, csodáljuk és ünnepeljük őket, de mint díszes könyveinket csak a salon asztalán vagy üveg alatt óhajtjuk látni. A gyakorlati élet tisztátalanságát sehogy sem tudják felfogni s szellemük ragyogó eszméit nem képesek a practicus téren érvényesíteni. Annyira az eszményi körben élnek, hogy nem tudnak a realis elem tényezőivel számolni. Ma már kimondhatjuk, hogy Eötvös fenkölt eszméi mind elhibázott dolgok voltak és lesznek. Népiskolai törvénye, a felekezeti és felekezet nélküli iskolák kérdése, középiskolai tervezete, a szerb és román egyház autonómiája, továbbá kisebb kezdeményezései szép gondolatok, de szerencsétlen politika sugallta azokat. Ilyen volt a kath. autonomia eszméje is. De akkor nem láttunk és nem hallottunk semmi mást csak ezt. Örültünk neki, pedig nem értettük. 1861 óta, mikor a Montalembertféle liberalis irányval megismerkedni kezdettem, ilyen valami lebegett előttem. Ez lett volna »a szabad egyház a szabad államban« valósítása. Az állam lemond gyámkodásáról, a püspökök abszolút uralmukról, a hívők választott bizottsága veszi át az anyagi javak, iskolai ügyek vezetését. A hívők maguk választják püspökeiket, a pápa megerősíti és praeconisálja őket. A catholicismus ekként belülről erős, kívülre türelmes lesz. A jámbor hívők buzgósága újra felébred, a hitélet és jótékonyság szelleme meghonosul az indifferens keblekben s egy új apostoli korszak következik be, mely

magas dómokat emel és a szenvedők könnyeit letörli szemeikből. Ilyenekről ábrándoztunk mi Eötvössel. A nagy férfiut a legnemesebb szándék lelkesítette. Egyikünk sem érezte oly erősen társadalmunk súlyedését mint ő. Láta, miként hanyatlik minden idealis, miként emelkedik és terjed az önző erkölcsi materialismus. Ki annyi szépet irt az ember vallási és eszményi szükségeiről, nagyon jól tudta, hogy az egyedül uralkodó hatalom, az állam önmagát emészti föl; hogy az ellensúlyozó erőket nem szabad elnyomni, s gondolta, hogy jelenleg ezeket csak a különféle egyházakban találhatjuk fel. A tudomány és művészet, a sajtó és az egyleti élet épen nem képesek gátolni az államhatalom zsarnoki egyeduralmát. Azt azonban nem sejtette, hogy a holtakat a szellemi világban sem lehet feltámasztani; hogy az erő, mely lejárta szerepét, csak más alakban ébredhet föl; hogy a különböző felekezetek megszűntek igazán vallási corporatiókk lenni, hanem legfőlebb egyes nemzeti agitatók és politikai irányok fészkei. Ezt ma már minden gondolkodó tudja, akkormég Eötvös sem gyanította. Nem sokkal a lázas idő előtt jelent meg Zoványi Hatalánál és egy katolikus szellemű folyóirat közös szerkesztésére birta. A havi füzetek »Egyházi lapok« cím alatt jelentek meg. Az első iveken nagyon jámbor egyházi cikkeket olvastunk, a lapszemle elég erős doronggal verte és ütötte a világi sajtó képviselőit, később azonban a bőjt és püspökválasztás kérdéseit kezdte feszegetni. Ez azután rosz vért szült. A szerkesztőket majd gyalázták, majd dicsőítették; a hierarchia és a katolikus jámborság hivei megijedtek, mig a sza-

badelvü irány örvendezett. Hatala már előbb is irt egyet-mást, de kevésnek tünt fel. Benne hiányzik az, a mit a kor nevesebb katolikus íróinál találunk. Kifakadás és declamatio, erős tulzás és rajongó izgatás nem az ő kenyere. Éles elméje és rendkívüli józan-sága, higgadt boncoló modora és nyugodt előadása nem szereznek imádókat neki. Nem úgy szoktak beszélni és írni az apostolok. Előadása legtöbbször száraz és fejtegető. Tanulunk és meggyőződünk belőlök, de nem lelkesülünk irántok. Belátjuk, hogy igaz a mit mond, de nem ragad el bennünket. S ha mégis néhol tűzbe jön, itt-ott egy kifakadást szór el, ez többnyire oly izetlen, mint a milyenek első folyóiratának honvéd-tüzéri polemiái voltak. Megszűnt igaz, megszűnt természetes lenni.

Hát mi vitte őt a vallási szabadelvűség zászlója alá? A körülmények és saját józansága. Bő tudománya, mely jól ismeri a kath. és protestáns egyházi irodalmat, széles tapasztalása, mely számos nép erkölcsi és vallási életét vizsgálta, meggyőzték arról, hogy az igazság mélyen el van rejtve előlünk s az ultramontánok épen oly kevésbé fedezték föl mint modern illuminatusaink. E processus azonban nem egy nap alatt történt e békeszerető és szeretetreméltó kebelben. Több év kelle hozzá, hogy végre »az én hitvallásomat« olvashassuk. Nem akarom e fejlődés részletes rajzát adni, sem azon önzetlen irodalmi és szerkesztői működés képét nyújtani, mely lefesteré, hogy több éven keresztül minden anyagi haszon reménye nélkül folytonosan dolgozott. Hosszas vándorlás után itt vagyunk a forrásnál, üljünk le

mellé és merítsünk belőle. Ha kedve kerekedik a vándornak, talán maga is elbeszéli, miként jutott idáig.

Pedig úgy látszik, nálunk éppen ezt várta a közönség. Azaz nem várta biz azt, hanem haragudott, hogy vándorunk idáig jutott. Nem egy papi barátja könynyezte meg távozását, s a világiak mindenfelé kárhoztatták a kath. egyházból való kilépését. Népszerűsége, mint mondták, éppen abban rejlett, hogy az egyház falain belül ostromolta a modern civilisatio ellenségét Tisztelték benne a nyíltságot és bátorságot, hogy még az egyház keblében is merész volt felszólalni, s remélték, hogy vezetése alatt erőteljes párt keletkezik az alsó papság körében, mely idővel meg is tudja törni a hierarchia hatalmát. Pedig mindez hiu remény és téves gondolat volt. 1867 után éppen nem nagy bátorság kelle ahhoz, hogy az egyházat ostromoljuk. Azt, a ki ezt tette, szívesen ünnepelelték és támogatták. Állását sem félthette, hisz a budgetből kapta fizetését, s a kormány nem merte volna odadobni a hierarchia önkényének, annál kevésbbé, mert sokan szerették és tisztelték. Magában a főpapság körében is több jóakarója volt. A mi az alsó papságból keletkezheto párt reményét illeti, ez is volt hiu ábránd. Az alsó clerus tudja már, hogy a liberalismus egyik feloszlató eleme a catholicismusnak. A szabadság tanának választó vize felolvasztja az orthodoxia érc keménységét. Az újabb pápák és a vaticani zsinat nagyon is határozottan kimondották e nézetet s nincs katolikus pap, a ki jelenleg nyíltan merné tanítani az ellenkezőt. Az egyház nem akar kibékülni korunk nézeteivel, mert jól tudja, hogy a

kor soha sem békülhet ki vele. A kath. egyház tanait elítéli a tudomány, tönkre teszi a történelem kritikája, aláásták a természettudományok s nevetségessé teszik a vallásphilosophiai s mythologiai vizsgálatok. Odáig jutottunk, hogy nincs tudományosan művelt ember, a ki a catholicismus dogmáit védeni merné. Legfőlebb egy-két phantasta, bizarr és korlátozott fő vállalkozik ilyen szerepre. Bár sokan elismerik a religio szükségességét, még sem merik hirdetni a confessio alaptanait. Ki hihetné el, hogy van három személyű isten, majdnem úgy a mint volt hétfejű sárkány, hogy az isten fia lejött a földre, a csillagvilág e piciny pontjára s meghalt az emberekért, miután született egy szüztől, és így tovább véges végig.

Belátta a tanok képtelenségét Hatala Péter is, azért lépett ki az egyházból s nem félelemből és gyávaságból vagy éppen állhatatlanságból. Ritka becsületessége nem is engedte volna, hogy régi társai között maradjon. — Neki válnia kellett, hacsak a farizeusok számát nem akarta szaporítani. Ha egykor az állami okok tiltották vagy nehezítették az egyház elhagyását, ha az ecclesia mindenhatósága ezer akadályt gördített a szegény kilépő elé, ma már megszűntek e gátok és elmosta őket az idő. S mégis, valljuk be, bizonyos népszerűtlenség veszi körül az ily kilépőt. Frivolságot, könnyelműséget, állhatatlanságot rónak fel neki. E mostani felfogásnak történeti oka van. Tény, hogy sok pap vetette le a reverendát, sok barát dobta oda csuháját, kiket mindenki elég üres és könnyű fiuknak ismert, kik azelőtt is semmibe sem vették az egyházi élet komolyságát. Vidám mu-

lató gyerekek vagy közönséges tanárok voltak, kik az egyházból kilépve állomást cseréltek. Lelkök soha sem foglalkozott a nagy egyházi kérdések tanulmányozásával, mivel kenyeret adott neki a reverenda, naponkint felölték; de mikor más is adhatott hasonló vagy még nagyobb előnyöket, könnyű szívvél hagyák oda. Ismert léhaságuk azután népszerűtlenné tévé az ily lépést. Sokan így fogták fel Hatala tettét is. Azt hívék, hogy megunta a reverendát s egy szép asszony karjai közt szeretné leélni jó napjait. Pedig ez csak következmény volt. A nagy világba lépett, mert nem maradhatott papnak, s ha már a világban volt, okosan tette, hogy megnősült.

Különben nem is akart egy meghaladott álláspont képviselője lenni. Melyik ez álláspont, kérdi a tisztelt olvasó. A catholicismus szünteleni ostromlása és reformálása. Ernyedetlen buzgósággal döngetni egy középkori vár rozsdás kapuit, hogy megnyithassuk a mai világ embereinek és kiüzzük belőle a fanatikus ultramontánokat és a tüzes jezsuitákat, napjainkban igen sok jóakaratra mutató, de mégis elhibázott törekvés. Az a tömérdék rájuk kent gonoszság, melyeket az idevágó célzatos irodalom nyújtott, engem mindig az ultramontánok és jezsuiták kitűnő tulajdonaira figyelmeztetett. Oly irány és testület, mely századokon keresztül tudott imponálni a világnak s a világban a becsületes embereknek, kell, hogy mély erkölcsi szükségnek tegyen eleget és erényekkel tündököljön. A Voltaire-féle *Ecrasez l'infame* előtt és után, a catholicismus egyetlen támadójánál sem találtam azon fényes tulajdonokat, s egyikök sem tudott megfelelni

azon erkölcsi szükségnek, melyeknek ama vallásos testület nagy részben eleget tett. Ma azonban változott a helyzet. A komoly kritika és természettudomány minden dogmát lerontott, s habár a politikus és sociologus még több századon keresztül fog számolni azon tényezővel, melyet a katholicismus nyujt, a komoly tudós előtt már nincs benne élet. Nekünk egészen más feladat jutott osztályrészül, s nem az, melyet 30—40 évvel ezelőtt oly sok jeles ember üzött. Ebből magyarázhatni meg az ó-katholikusok mozgalmának sikertelenségét. Döllinger és Reinkens, Reusch és Langen nagynevű theologusokra ma kevesen hallgatnak. Michelis, e vándor apostol, lelkes missiói csak néhány embernek kellenek. A gondolkodó többség más utat és módot keres, hogy a hit és tudomány égető kérdését megoldja. Ma nem vagyunk sem rideg materialisták, sem katholikusok vagy protestánsok, mohammedánok vagy buddhisták. A lelketlen materialismus megmarad ugyan néhány kedélytelen természetbuvár fejében és számos jámbor lélek hive marad valamelyik felekezetnek; de a művelt világ, a gondolkodók nagy serege a materialismus ellenében szükségét érzi az eszményinek épen úgy, a mint lenézi felekezeteink dogmaticus bohóságait s nem egyszer fenséges tévedéseit. De hát ki oldja meg e nehéz kérdést? Hol és mikor támad egy új Messiás, egy új Istenfia, a ki jó útra térítse a bolygó emberiséget? Részemről kevés vagy semmi jót sem reménylek. Nem tudom elképzelni az eligazodás helyes módját. Tökéletes scepstis fogja körül lelkemet, s egyetlen javaslat sem tudja szétosztatni sűrű kódét. Hartmann

Ede, Reich, Strauss, nálunk Hatala, Dux és mások idevágó fejtegetései csak arról győztek meg, hogy igen magas az ég, és rossz kedvünkben sokszor elgondoljuk, hogy a szellemi világ elérhetetlen tündérország, melybe soha sem juthatnak el a tudomány János vitézei. Azonban méltánytalanok lennénk, ha a tudósok e nemű dolgozatait közönyösen vennők; kivált nálunk és nekünk kellene a nagy és beható kérdéshez szólanunk, hogy lassankint kiirtanók szívünk-ből ama dermesztő apathiát, mely minden nem érzéki dolgot közönynyel tekint.

Ezt az apathiát kell szétszlatni. A nép, melynek eszméi nem emelkednek a transcendensekig, csak sereghajtó lehet a civilisatio nagy versenyében, sőt komolyan félhetni, hogy egészen eltűnik, elenyészik. Pedig valószínűleg, vagy mondjuk, bizonynyal bekövetkezik a nagy társadalmi bomlás, melynek első jelenségei már most mutatkoznak. Folyton terjedő frivolságunk és kegyetlen önzésünk intensive és extensive gyarapszik. Erélyünket, férfias akaratomkat nem lelkesíti valami isteni, hanem csak a siker prózája. A gazdag élvez és gyönyöröket teremt, melyek ledöntik a szemérem és társadalmi komolyság utolsó védfalait. Hite és eszménye már rég elfoszlott, a gyermekkori visszaemlékezéseket dőre kábaságnak tekint, melyektől gondosan óvja környezetét. A nyomor embere pedig küzd és el van készülve arra, hogy szegénységben, örökös nélkülözések közt éli le napjait, hogy kétségbeejtő tanuja lesz szülei és testvérei, neje és gyermekei számtalan szenvedéseinek anélkül, hogy lelkét legalább egy-egy pillanatra az

eszményi, az isteni bátoritaná és nemesitené, s jól tudja, hogy végre is rideg kórházban szívtelen ápolók és durva gyógyítók könyörtelen kezei közt hunyja be szemeit, hogy a mint élve, úgy halva is *corpus vile*-je legyen vizsgáló orvosok és tanulni akaró növendékek nem egyszer különös és szeszélyes experimentatióinak. Ily időben álljanak elő a gondolkodó szellemek s nyujtsanak módot az eszményi meghonosítására. Az öreg fa kidől, már nem tarthatjuk fel, lassankint fölemésztí az idő és féreg. — Mit is törőd-nénk ápolásával? Vágjuk ki, hasítsuk össze és használjuk fel úgy a mint lehet. Talán még sokan fölmelegednek lobogó lángjánál. De azután uj fáról is gondoskodjunk, legalább tiszteljük a jámbor ültetőket, kik eszményi világunk hortobágyi pusztáját egy-két árnyékos fával szeretnék barátságosabbá tenni.

CSENGERY ANTAL.*

I.

A XIX-ik század aristocratiáját hiába keressük társadalmunk azon osztályában, melyet még száz év előtt, sőt napjainkban is így neveznek. A címet még megadják nekik, vagyonuk által befolyásra is tesznek szert, de mint a születés aristocratái bevégezték szerepöket, levetették szinpadi öltönyüket, eldobták a cothurnust és a szinfalak mögé vagy a közönség sűrű tömegébe húzódtak.

A ki nagyobb szerepre van közöttünk hivatva, ezt csak mint tehetséges férfiú éri el. Külső összeköttetései előmozdíthatják működését, de szülő okai sehogy sem lesznek. A páratlan ágú koronákat szívesen látjuk valamely nagyszerű palota, gyönyörű mulatólak, pompás fogat diszitményei között; még irigység sem támad keblünkben, ha lóversenyek és egyéb ünnepélyek alkalmával közöttünk megjelennek, de társadalmunk vezérszerepére nem ők, hanem mások hivatvák.

* *Történeti tanulmányok és jellemrajzok.* Két kötet. 1870. *Történetírók és a történetírás.* Egy kötet. 1874. Kiadja Ráth Mór.

Hát kicsodák? Talán a polgárság lépett az arisztocratia díszes helyére? A jámbor és gazdag, de korlátolt és gyára vagy műhelye érdekein túl sem látó polgár lesz társadalmi életünk vezére?

Aligha. A polgár legszükségesebb tagja állami életünknek; józan higgadtsága és kitartó munkássága, conservatív hajlamai és áldozatkészsége ott, a hol anyagi előnyökről van szó, mint a teher a hajón, ellensúlyozzák a hullámok rohamait s nem engedik, hogy sajkánkat minden legkisebb víztömeg magával sodorja, de társadalmunk hajójának kapitányai épen nem lehetnek.

Még kevésbbé játszhatik ily vezérszerepet a nép, a szegény tömeg, mely egyik szélsőségből a másikba csap át, ma szelid bárány, holnap vérengző farkas, melynek több a babonája mint a hite, több az extasisa mint a meggyőződése, több az elragadtatása mint a józan esze.

Korunk aristocrátiája sem itt, sem ott, sem amott nincsen. Ez csak a szellem, a gondolat embereinél található. »Les gens d'esprit sont la vraie noblesse de notre histoire« mondja Renan egyik essayében. Valóban a szellem emberei vállalták el a fényes szerepet, melyet eddig az arisztocratia játszott. Árny- és fényoldalait mind örökölték. Gyöngébbjei között minden pillanatban jelentkezik a bravoure hajhászata, az elegantia fitogtatása, a frivolitás hengegése, a látszat imádása. A szellem apróbb képviselői azon elfajzott aristocrátiához hasonlítanak, mely a XVIII-ik században erkölcsiség és férfias komolyság nélkül csak a test érzéki és a szellem léha örömeit kereste s megszűnt magas hivatását szem előtt tartani.

Es mi volt e hivatás, melyet most a szellem komoly képviselői vettek át? Ez az állam hatalmának korlátozása és az egyéni szabadság védelme. »A XVIII. század óta,« mondja Renan, »a nemesség összes kötelessége ez egyre olvadt le, szolgálni a királynak. Kétségtől nagyon helyesen; de ez nem minden. A nemesség másik kötelességének, mely az egyének kiváltságainak képviselőjében, a hatalom korlátozásában és abban állott, hogy korunkat az állam exaggerált fogalmától, az antik világ e romlásától megóvjá: nem felelt meg a francia nemesség.« Ez ráillik a XVIII-ik század magyar aristocratiájára is. Elfelejtve szép hazája nyelvét, a fejedelem szolgálatába szegődött, magáévá tette az udvar conventionális szabályait, finom eleganciáját, hazug simaságát, mely megveti az alsóbbakat és meghunyászkodik a felsőbbek előtt. Találkozunk egyes kivételekkel, még nem halt ki a jellem és önálló gondolkodás; de azt nem annyira aristocrata születésűeknek, mint inkább a természetből nyert fényes tehetségek- és rendületlen jelleműeknek köszönhetik. Nem csak e kivételekben, hanem a többiben is megvolt ugyan a lovagias bátorság, a nemesség ez erényének még az elfajúltaknál sem volt szabad hiányoznia, a sérelmet lovagias elégtétellel megtorolni, mindig első kötelességnek tartatott; de a fensőbb értelmű bátorság, a lélek amaz önállósága, mely saját lábán jár, kiveszett a múlt század magyar nemességéből.

Csoda-e, ha az átalakulás éveiben a nemzet bizodalma nem őket, hanem a szellem embereit kereste föl? Ha küzdelmünkben erős acélt ragadhatunk ke-

zünkbe, miért nyúlnánk a hajlékony nádhoz, a bár lombos, de vékony ághoz? Ez könnyen törik, míg amaz veszélyes fegyver az ellenfélre nézve.

Tény az, hogy napjainkban az egyéni szabadság védelme és az állam hatalmának korlátozása a szellem embereire van bízva. Hatalmok és befolyásuk épen ettől függ. Erős bástyát képeznek, melynek falai, legalább mostanában bevehetetlenek.

A társadalom ez osztálya nem alkot különálló, önmagát szaporító kasztot. Tagjait a többi osztályokból szedi, ezektől nyeri új erőit, melyek nagy részt meddők, terméketlenek maradnak. A szellemi téren lévén igénybe véve, munkásságuk nem egyszer akadályozza, hogy egyszívök- és eszökhöz méltó hölgyre találjanak, s a ki nőszül is, gyermekei csak nagy ritkán állanak szüleik magas állásán. Mintha a természet is kimerülne nagy munkájában.

A szellem legtöbb embere mégis a középosztályból kerül ki. Az ész és jellem fejlesztésére ez osztályban ezer meg ezer alkalom nyílik. Míg a nép fia a föld rögéhez van bilincselve s ha megszabadul is ettől, a műveltség külső jelenségei, a modor és a magaviselet nehézkessége és faragatlansága rendesen kisebb körbe szorítják: addig a középosztály gyermekének az elegáns világ titkaitól le a tömeg nyers gyönyöréig minden tárva áll. Ettől kapja a durva erőt, melyet az előkelők finomsága mellett udvarias simasággal és józan mérséklettel igyekszik párosítani, s a mi a fensőbb körök sokszor tehetetlen bájából, asszonyos gyöngédségből hiányzik, bőven pótolja lelki ereje.

A férfiú, kinek összegyűjtött munkáit akarjuk ismertetni, szintén ez osztály gyermeke. Századunk harmadik évtizedében született, mely annyi kitűnő és önálló szellemet adott az emberiségnek és benne hazánknak. De míg társait a forradalmi roham, a kor lázas izgatottsága szélsőségekre ragadta, Csengery a mérséklet apostola lőn. Egészséges liberalismus lett politikai iránya. A legszilajabb politikai mozgalmak közepett sem tántorodott el s megőrizte természetes józanságát.

De ne gondoljuk, hogy Csengery annyira mérsékelt szellem, fontolva haladó politikus volt. E mérséklet inkább modorára szorítkozott. Hisz a negyvenes években kik törekedtek átalakítóbb reformok után, mint épen Eötvös, Szalay és Csengery? Kik óhajták a parlamenti forma átültetését és a megyei élet korlátozását, a ministeri felelősséget és a kormányzás centralisatióját, mint épen Eötvös és társai? Kik látták igazságszolgáltatásunkat oly feketének, kik tarták a legnagyobb önkénynek és zsarnokságnak, ha nem az érzelmes költő és államférfiú, nemesszívű ember és politikus Eötvös? Valóban Csengery Eötvössel együtt a legszélsőbb reformer volt Magyarországon. Igazi forradalmi szellem forradalmi modor nélkül.

Ő, egy köztiszteltben álló ügyvéd fia, már ifjú korában tisztelni tanulta a modern eszméket. A szülői ház élénk fogékonyságot ébresztett benne a magyar irodalom és politika újabb mozgalmai iránt. Már mint gyermekifjában bizonyos férfiúi komolyság fejlődött ki, erős kötelelességérzet, bizonyos puritán szigor maga és mások iránt. Valóban a kötelelesség komoly érzete kevés

emberben van meg annyira, mint épen Csengeryben. Ez az ő legnagyobb varázsa. Az egyetemes frivolitás és tág lelkiismeret közepette nagyon tudjuk becsülni azokat, a kik társaik gyarlósága fölé emelkedve, komolyan törekszenek életök nemes célja felé. Talán soha sem becsülték annyira a komoly embereket, mint korunkban. Míg a mult század legnagyobb emberein sok léhaság és könnyelműség, színlelés és mask tűnik szemünkbe, századunk vezérszellemei jobban tisztelik a morált, inkább áldoznak egyszerű oltárán és külsejükben is kerülnek mindazt, a mi frivolitásra mutatna. A XVIII-ik század fejedelmei könnyű vérű emberek voltak, kikről ezer meg ezer oly adoma kering, melyeket ma méltóságos fejedelmeink igazán szégyenlenének. Most az előkelő családok számos tagja a spiritualis directio édes jármába tette fejét; körükben a jámbor papság azon nagy befolyásra tön szert, melyet a XVII-ik században kelle látnunk; az imádság szeretete, a közép és alsóbb műveltségű lelkek e vonzó idealismusa, újra gyökereket ver keblökben, mit napjainkban a tetterős szellemeknek sem engedünk kigúnyolni. Az írók csak megvetést tapasztalnak, ha e tabernaculumhoz szentségtelen kézzel nyúlnak. Nem egy fiatal óriást hozhatnánk fel például, kik szennyes élceikkel a hívő lelkek capitoliumát ostromolni bátorzkodtak, a közvélemény csakhamar ellenök fordúlt és szivós törekvésöknek megvetés lön jutalma.

A mi a fensőbb állásúak körében a finomság, az nálunk, a középosztály gyermekeinél, komoly tevékenység. Elegancia és elmésség, sima modor és szeretetreméltóság, szikrázó szellem és gyors belátás

mind igen szép tulajdonok, melyeket szívesen megbecsülünk, de igazi becsülésünket csak a komoly és józan, kitartó és serény embereknek adjuk. Kerkápoly durva nyersségét, Csengery hideg ignorálását szívesen megbocsátjuk, ha rendkívüli tevékenységöket, igazi becsületességöket látjuk. Sőt jelenleg a simaság és a szellemes elegancia hitelvesztett dolgok. Ha valaki csak ennyit tud felmutatni, a jobb módú demimonde társaságába küldjük, ott helyén van; de a közügyekbe ne avatkozzék, mert tekintélyre soha sem tesz szert.

De hát minek tartjuk mi Csengeryt? Talán előkelő tudósnak, ki éjjeli s nappali szorgalommal kutatja a tudományok rejtett kincseit? Nem mondhatnók. Csengerynél nincs nagyobb tisztelője a tudományoknak, de inkább államférfiu, mint szaktudós. A forralom előtt inkább szerkesztő volt, mint hogy a tudományokkal foglalkozhatott volna. Az 1861. év óta annyira igénybe vették a közügyek, hogy egyébre alig maradt ideje. Részt vett mindenben: volt hírlapíró, képviselő, codificator, bizottsági elnök vagy előadó s nem egy oly eszme kezdeményezője vagy sugalmazója, mely később törvénynyé vált. E mellett mily tevékenységet fejtett ki különböző intézeteknél! Egy ily férfiu válhatik-e szoros értelemben vett szaktudóssá?

Pedig Csengery 1849 utáni önkénytelen otiumában a tudományra adta magát s szándéka volt, egyebek közt, főbb vonásokban megírni az emberi művelődés történetét, a tudomány mai állásának színvonalán; továbbá megírni Magyarország fejlődésének

történetét, gróf Széchenyi István föllépésétől kezdve a forradalomig. A hatvanas évek elején alkalmam nyílt Kazinczy Gáborral többek jelenlétében találkozni. Egyikünk azt a hirt hozá, hogy a külföldön tartózkodó Horváth Mihály a forradalom történetét készül megírni. »Miska derék ember, de nem neki való az, nem ő van hivatta annak megírására,« jegyzé meg Kazinczy Gábor. Mi nem alkalmaznók elhúnyt jelesünk szavát se Horváthra, se Csengeryre. Horváth munkája már megjelent s az olvasók tetszésével találkozott, a Csengeryének elmaradását pedig csak sajnálhatjuk. Fájlaljuk, hogy nem jöhetett létre művelődéstörténelme. Tudjuk ugyan, hogy nem lett volna szorosán vett tudományos mű, hiányzott volna a közvetlen vizsgálat csábító varázsa, mert annyi eszközzel nem rendelkezett, hogy az eredeti forrásokból merítsen; de nem egy új eszmével, itt-ott eredeti felfogással lepett volna meg bennünket, s a mi nagyon becses, egyszerű, világos és művészi előadású könyvünk lett volna.

A művelődés történelme elmaradt; de kaptunk részleteket belőle vagy legalább mellőle. Ezek nagyon érdekesek: *A magyarok és vallásáról, Nyugat-Ázsia őstörténetei, A scythák nemzetisége, Realismus és idealismus* (China és India műveltsége), *Egyiptom műveltsége*, melyek az ötvenes évek legkitűnőbb tudósainak munkáiból kritikával merítvék. Pedig Csengery nem kritikus azon értelemben, mintha az első forrásokra térne vissza, mintha az eredeti okiratokból merítene és belőlök azon titkos törvényeket lesné el, melyek a szellem fejlődésében mutatkoznak. Szerzőnk

a kész munkákat szereti, a poros codexek épen oly kevéssé vonzzák, mint a szüette más kéziratok és kutyabőrök. De az ily teljes művekben az író összeállításai, mesterkélt okoskodásai között megtalálni az igazat, csak kevesen tudják annyira mint Csengery. Íme Ipolyi, e lelkes hazafi, tisztelt tudós kitünő pap, csodálatos erélyével az óriások munkájába fog, néhány év alatt megírja a *Magyar mythológiát*. Fáradtságos mű, valódi pyramis a magyar archaeologia mérhetetlen sivatagán, melynek köveit nemzeti és idegen hagyományok talajáról hordta össze. De általában véve több volt benne az ismeret és adat, mint a kritika. Csengery kisebb ismeretkörrel, de annál több éles észszel látott a könyv bírálatához, mely tanulmányainak aligha nem legkitünőbbike. Míg Ipolyi előtt az anyag alig át is tekinthető halmaza feküdt, Csengery kevesebb erővel, de annál élesebb késsel fogott a vizsgálathoz. Néhány mélyebb vágás, egypár erős metszés után mindjárt megtalálta a helyes ítélet fonalát és avval az átlátszó logikával, melyet minden iratában és beszédében megbámulunk, mutatta ki a magyar mythologia egyedül jogos irányát. Ipolyi mellett szintén kitünő tehetség kardoskodott, kinek ragyogó ékes-szólásában ellenállhatatlan erő rejlett, de a mi az életet oly nemessé, az embert oly tiszteltté teszi, a jellem komolysága és ereje hiányozni látszott keblében. Genialis ügyvéd volt, ki nem a per igazságát, hanem megnyerhetőségét, vagy a reá háramló hasznot tekinté. A híres védő nevét mindnyájan sejtjük; védírata azonban a hirlapok hasábjain van eltemetve és e roppant mausoleum kriptáiból ritkán

szedik ki a mumiákat és bizzák a muzeumokra megőrzés végett.

Kevesebb figyelmet keltettek az őstörténet többi tanulmányai, maga a szerző is panaszkodik, hogy »majdnem a szánakozás hangján szólt egyik tanulmánya tárgyáról a magyar művelődés egyik közlönye, fájjalva mintegy, hogy van magyar ember, a ki ilyesmivel is foglalkozik. Említésre sem tartanám méltónak e megjegyzést, ha egy elszigetelt véleményt tolmácsolt volna. De e véleménynyel mindannyiszor találkozzunk, valahányszor egy-egy író a magyar tudományosság határait tágítani akarja bármi téren.« Igaz, hogy az ötvenes években csak az iránt volt érzékünk, a mi magyar volt, vagy legalább szoros összeköttetésben állott nemzetünk multjával, jelenével vagy jövőjével. Nyugot-ázsiai történeti vizsgálatok senkinek sem kellettek. De bizonyos tekintetben talán mégis erős e vád. Ha egy szaktudós a tudomány egész apparatusával lépett volna a művelt magyar világ elé: legalább egy kis körben ünnepelték volna. Kérdjük, ilyen volt-e Csen-gery? Iránta érzett tiszteletünk mellett sem adhatunk igenlő választ. Jelesünk nagy műveltsége, éles és biztos tekintete nem igényelhetette magának a szaktudós tekintélyét; hogy pedig a külföldi jelesebb művekből, bár kritikával és szellemesen összeállított értekezések se a múltban, se a jövőben nem hagyhatnak mélyebb nyomokat, mindnyájan tudjuk. De van e tanulmányok között egy, melyet minden magyar szívesen vagy boszankodva, de mégis megnézett, értem *A scythák nemzetisége* címűt. Bármily messze

voltak tőlünk az éjszaki síkság ez ismeretlen népei, mégis érdekelték. A hős és büszke scythák méltó utódainak tekintők magunkat. Csak az volt a baj, hogy Csengery a scythákat a finn-ugor népekkel is atyafiságba hozta. Ez pedig sehogy sem kellett nekünk. Szégyenlettük a koldus atyafiságot. A tudomány emberei ugyan komolyan fogadták; de a nemzeti lelkesülés éveiben nem szívesen látta a magyar világ. Nem csoda, hisz e súlyos időkben a dicsőség legüresebb csillámának, mindenféle apróságnak is örvidenünk kelle. A komoly kritikát hazafiatlanságnak bélyegeztük. Még ha elismertük is a bírálatok igazságát, de hogy a magok helyén és idején lettek volna, kétségbe vontuk. Ma már megszűntek e viszonyok, az ifjúság, mely naponkint a legkeményebb s itt-ott bizony éretlen kritikákat olvassa, nem is sejti, mily aggodalommal néztük hazai íróink megítéltetését és a külföldiekre való ujjmutatást! A mit akkor per defectum vétkeztünk, most bezzeg per excessum követjük el. A tudomány azonban mégis nyer vele, mert a tűz az irodalom terén csak a mételyes részeket, az életre képtelen elemet süti ki; s ma már az ötvenes évek kritikusaik is örömet kiszolgáltattak elismerésünket.

II.

Csengery tanulmányainak második kötete szerezte meg neki leginkább írói hírnevét. E könyv a ritka szellemek azon kiváltságával rendelkezik, hogy mikor arcképeket akar nyújtani, egész történelmet ad. A sok apropos mellett minden lépten egy-egy vezéreszmére bukkanunk, melyet a kor liberális történetírója ügyesen fölhasználhat. A mit *Nagy Pálról* mond, hogy nem ő, hanem kora hagyta el és győzte le a haladás versenyén, e felfogás ma már egyetemes lett. Mi, és úgy hiszszük, mások is, nem egy alkalommal hallottunk kifogásokat íróink e magyarázata ellen, talán épen olyanoktól, kik az öreg úr közelében éltek; mégis nagy vonásaiban helyesnek találtuk Csengery felfogását, melyet később mások is commentáltak. Az átalakítás forrongó eszméje ragadta magával az országot és a reform első vezérei önmagok ijedve állottak saját művök előtt. Ez a sorsa minden nagy szellemnek, ha csak a gyöngék azon elmaradhatlan sajátjával nem rendelkezik, melyet simulásnak, hajlékonyságnak nevezhetünk. Szerencsés, de kevésbbé nemes gyöngeség! Íme a bölcsész, Cousin, ötven éves pályáján folyton hullámozott és hajlott, míg végre az

egykor csodált pantheismus-é» panlogismusból a kereszttyén spiritualismus ölébe jutott. Mily ellentétes irányt követtek századunk első ultramontánjai! A mostani ó-katholikusok elődei apostoli szerepre vállalkozva, támadák meg a theologia hermesianismusát, a rationalismus belécsempészett tanait; a tudomány, történet és élet terén széles mozgalmat keltettek, Möhler, Döllinger egyházas szelleme mindenütt rokonszenvre talált a catholicismus ölében, de a kik az ár élén úsztak, csakhamar észrevehék, hogy a habok ma-holnap messze elhagyják őket, ha csak ifjúságuk tanaival nem szakítanak. Nem is szakítottak s ma már külön táborban állanak.

A második portrait *Beöthy Ödöné*, azé a kis nyakas, satyra- és humorral telt emberé, ki csak a küzdes közepett érzi jól magát, ott erős, ott igazán csodálatos, de a mindennapi világban, a józan és békés haladás medrében tehetetlen. Csengery nagy rokonszenvvvel szól róla. Nem csoda, hisz ifjúsága kedves emlékeit juttatják eszébe. Ma talán parlamenti életünk hibái, a szélső elemek küzdelmei között ugyanazon szellemmel, de több aggodalommal rajzolná e képet. Napjaink higgadtságába be sem tudnók illeszteni; de maga Beöthy sem találná meg igazi helyét, országgyűlésünk rideg számai, kérlelhetetlen pénzügyi viszonyai megbénítanak képzelete röpülését és sarcasmusa törét. Ma talán eltörpülve azon szerény körben telepednék le, melyet a szélső bal néhány tagja anynyi szerénységgel tart elfoglalva.

Mily találó, mily igaz *Szentkirályi Móric* rajza. Előttünk áll a férfiú, a nagy készltségű törvényhozó,

a modern elvek, a haladás eszméinek körültekintő commentátora, városaink ügyének igazi apostola. A magyar országgyűlés követői a vidék, a vármegye, a bocskoros nemesség képviselői voltak. Ritka szakismerettel vitatták a vármegye kérdéseit, a földesúri és jobbágyi viszonyokat, de bizonyos ellen-szenvet vagy legalább közönyt mutattak városaink iránt. Buda, Pest, Pozsony, Kassa, Temesvár, hazánk e legvirágzóbb városai nem is nyerhették meg tet-szésöket, hisz jámbor lakosaik minden egyebek vol-tak, csak magyarok nem. Kezökbe adni az ország hegemoniáját, veszélyes kísérletnek látszott. Szentki-rályi belátta, hogy ennek előbb-utóbb be kell követ-keznie. Erre előkészíteni, erről meggyőzni a haza kétkedő fiait, legfontosb kötelességének tartá. Azon-ban ez ideális, e lelánczolhatatlan szellem, ki jobban benne élt vizsgálataiban, mint a pártok emberének sza-bad, egyszerre csak magában állott. »Erősebb vitató mint okoskodó, gyöngébb ítésh mint elemző« volt, mondja róla Csengery. »Az ítéshet (kritika) több ha-tározottságot kíván« folytatja szerzőnk. Érezzük, mit akar mondani. Sejtjük a megkülönböztetés finom ár-nyalatát. Csak az utolsóra legyen szabad egy meg-jegyzést tennünk. A kritikus már természeténél fogva skeptikus. Szétszedi a szálakat, boncol, de nem épít. Skepsise nem engedi idáig jutni. Innét határozatlan-sága. Saját rendszerében sem hisz. Annyira előtte áll minden részletében a bonyolult világ, hogy minden lépten zavarba jön. Innét magyarázható meg korunk tehetetlensége. Az építő, a rendszerező határozottsá-gának legnagyobb ellensége a kritika határozatlan-

sága. Főleg az állami élet rendezésében tapasztaljuk ezt. E téren szivesebben látunk oly szellemet, mely az egészszet át tudja tekinteni a nélkül, hogy a részletek bonyodalmaiban megakadna szeme. Bár mit mondjunk, el kell ismernünk, hogy csak az ilyenek képesek tenni, szülni, létre hozni. Ezek egy praeconcepta ideából indulnak ki, ebben soha sem kételkednek. A kritikusknál ily idea hiányzik, noha neki is vannak rokonszenvei, de ezeket is kétségbe vonja, ezek ellen is számos kifogást tud emelni. Szentkirályinak valóban csak ily sympathiái voltak, de meggyőződése nem. Azért jól mondja Csengery, hogy »skepticismusa . . . néha saját okoskodásain is kétkedni látszott«.

Kényes helyzetbe látszott jutni szerzőnk, mikor gr. Desewffy Aurél, a nagy conservativ államférfiú, jellemrajzát készíté. Ő, a testestől lelkestől modern ember, az újkor eszméi- és reményeinek odaadó hive, hogy rajzoljon egy conservativ szellemet, kit már születése az ancienne regimehez vonzott? Pedig e feladat még sem volt oly nehéz, hisz Desewffy nagyon közel állott az iskolához, mely a francia Tocqueville tanait vallotta, mely az aristocratiát, a democratia tévedéseinek ellensúlyozóját, emelni vagy befolyásában megtartani kívánta, de különben elfogadta az új eszmék egész sorát, üdvözölte folytonos haladásunkat, s ha még sem volt sikere működésének, bátran kérdezhetjük, ki volt az a szerencsés, az az istentől áldott ember, a ki a negyvenes évek vajúadásában sikerrel dicsekedhetett volna.

Desewffy után Eötvösről szól. Szépen és magasztalva rajzolja a nagy eszmék és nemes érzések

e valódi hőstét. Valóban Eötvös szellemének biztos criteriuma van. Melyik az? kérdi a tisztelt olvasó. Ha valakivel foglalkozva, érezzük, hogy gondolatunk az égiek felé tör; ha érezzük, hogy nemes szívvel, magasztos és erkölcsösen szép lélekkel, a mindennapiság és laposság ellenével érintkezünk, hogy a lég, melyet művein át beszívunk, nem nyomasztó és fülledt, nincs telve a föld kellemetlen páráival, hanem éltető ormokra emel, s a lét súlyos korlátaiból kiszabadítva mint a sas, nyugodtan tekintünk alá a völgybe; igen, ha ezt érezzük valaki műveinek és életének tanulmányozásánál, óh akkor bátran felkiálthatunk, hogy hősünk igazán nagy szellem volt. Pedig Eötvös életrajza és könyvei olvasásánál e benyomás támad lelkünkben. Újabb magyar világunk történetében csak Kölcsey rajzánál szülemlik e sajátos érzet, mert egyik jelesünk sem élt annyira az érzelmeknek, mint Eötvös és Kölcsey. De nagyságuk árát nem olcsón szerezték meg, mert gyakorlati sikereik elmaradásába került. Az érzelmek és gondolatok ez embereinek több csodálója mint követője szokott lenni, mert mikor az eszményt mutatják szemeinknek, a pozitív viszonyok elkerülik figyelmüket. Nagyjában véve ily szellemek voltak: a nagy Plato és az *Ecclesiastes* mély érzésű szerzője, meg az *Imitatio* írója, a szenvedések e jámbor tolmácsa, kik a végtelen oly erős érzésével birtak; de a mindennapi élet embere csak áhitattal tekint rájuk, a szentek dicsfényével veszi körül emléköket a nélkül, hogy eszébe is jutna követni őket.

Csengery legbehatóbban jellemzi Szemere Bertalant és Szalay Lászlót. Ha az előbbi képek is tanul-

ságosak voltak, ha a múlt felfogásához és megértéséhez ragyogó fénynyel járultak, még inkább mondhatjuk ezt újabb történetünk e két alakjáéről. Szerzőnk két hősében politikai életünk alsóbb és felsőbb rétegének teljes képét nyújtja. Igazi példányai a szellemes jellemrajzoknak, melyek összeállításánál nem tudjuk a művész venáját vagy a gondolkodó sagacitását bámuljuk-e jobban? A könyvet *Egy pár vonás gróf Dessewffy József és Kazinczy Ferencz jellemzéséhez* című kisebb essay zárja be.

III.

E két kötet után négy év múlva egy harmadik jelent meg: *Történetírók és a történetírás*. Kisebbség nagyobb terjedelmű hirlapi cikkek gyűjteménye, melyeket szerzőnk az ötvenes évek otiumában írt. Mint arcképeinél láttuk, Csengery kitűnő történetíró lett volna. De ha ez nem lehetett, legalább a történetírás szabályozója akart lenni a magyar irodalomban. Ide vágnak e kötet tanulmányai. Eddigi historiographiánk az adatok halmozása és kritizálása volt. Valódi benedictinus munkát végeztünk, de a művészi feldolgozással nem igen törődtünk. Buzgóságunk célja csak az volt, hogy mennél több szobánk, kényelmes lakásunk legyen, de hogy külsőleg és belsőleg izléses, stílszerű is legyen, azzal nem gondoltunk semmit. Vidéki nagybirtokosaink »kastélyaihoz« hasonlíthatnók, melyeken épen az izlés hiányzott. Csengery érdeme, hogy az izlés, a szellem e lelkiismerete felé fordította íróink és a közönség figyelmét.

Egy idő óta szokásba jött ez érdemet nagyon kevésbe venni. Természetes következménye volt a realizmus azon szélső irányának, mely mindennütt, szellemi világunk egész terén mutatkozott. Nem egy-

szer állítottuk, hogy sok jogosultsággal. Szerepök az, a mi a viharé, megtisztítja a levegőt, megöntözi a földet, fölfrissíti az életet; de azután távoznia kell. E realismusnak sok új eszmét köszönhetünk, általa sok újat tanultunk, vizsgálatainak eredményét nincs okunk kicsinyleni; de végre mégis annak kell helyt adnia, a mit művészi előadásnak nevezünk, mert csak annak van tartós élete. A legszebb eszmék is csak szép formában élhetnek tovább, különben szenvednek, sorvadnak. Hogy mennyire igazunk van, az is mutatja, hogy túlságos realistáink még egy jeles történeti munkával sem tudtak bennünket meglepni. Buckle művében ugyan sok eszme van, de egészen alaktalan. Bölcsészeti tételek könyve ez, melyeket történeti adatokkal bizonyít, de nem történetírás. Taine *Angol irodalomtörténete*, a nyers erő e hatalmas munkája, nem egyéb mint egy eszme erőszakolása az erkölcsi élet tényeire, mely nagyon helyén van a physiologiában, de megöli a historicus művészi szabadságát vagy legalább egy állat különféle fejlődésének merev történetévé teszi munkáját. És a kik ezeket követték, mily történelmeket irtak? A gépies erő nyilatkozásának, a vad ember, a bestialis ösztönök tüneményeinek történetét, mely nem ismer szabadságot, justitiát és valódi haladást. Ily történetírás soha sem lesz művészi, Büchner és Vogt tolla egy örült logika neki vadült paripája, sok meglepőt írhat, elméset adhat, de művészt nem. Nagy történetíró csak az lehet, kinek philosophiája a szabadságon alapszik, »mely kijelenti, hogy nem az ész az esetleges az emberben, hanem az örülség; nem az állati

a mi igazi lényegünk. hanem a szellemi; nem az ösztön a történet fatalis eszköze és vak művésze, hanem a gondolat, a haladás ez isteni mestere; oly philosophia, mely kimutatja az emberben a tevő principiumot, azt, mi őt fokozatosan és öntudattal a természeti erők fölé emeli, ezeket uralma alá hajtja, felelős mesterökké és így erkölcsi lénynyé teszi» mondja egy jeles francia író. Csengery itt nem foglalkozik a történetírás tartalmával, a nálunk kevésbbé művelt forma kötötte le figyelmét; de meg vagyunk győződve, hogy ha a történettudomány alapeszméinek fejtegetéséhez fogott volna, előtte, csak ily történetírás lebegne, ezért él szívében a nagy tisztelet egy Macaulay, egy Ranke és a két Thierry iránt, kik a spiritualista bölcsészetnek hódoltak.

Itt csupán azon kérdés foroghat fenn: vajon volt-e haszna lelkes munkájának, nem üres buzgóság csupán az alak szépsége után epekedni, és nem volt-e kár e dolgozatokat az ötvenes évek nem ismert s csak kevés embertől forgatott lapjaiból kiszedve egy díszes kötetben a magyar olvasó közönség elé hozni? Hisz e közönség úgy is annyi üres, szellemtelen olvasmányt vesz kezei közé, melyek könnyen megrontják étvágyát! Valóban nem. A mit Csengery ír, abban sohasem hiányzik a szellem; akár a magáét, akár a másét adja, mindig annyi varázsszal teszi, hogy még azt is szívesen elnézzük neki, ha nem mond újat. E harmadik kötet cikkei, igaz, kevésbbé eredetiek, de hogy ránk magyarokra nézve újak voltak, mindnyájan elismerjük. A külföldi jeles kritikusok nézeteit nyújtotta a történetírás művészetéről,

a műforma és alapos tudomány e szép párosulásáról, melyekről bizony keveset hallottunk. Hát az ötvenes évek óta? Biz' azóta sem igen foglalkoztunk a történeti előadás remekeivel s csak köszönettel tartozunk a lelkes kiadónak, hogy szerzőnk cikkeit összeszedve a közönség elé bocsátotta.

De van e fordított vagy átdolgozott cikkek között két egészen eredeti, gróf Teleki Józsefről és Szalay Lászlóról, *A Hunyadiak kora* és *A tatárjárás* történetíróiról. Az első ilyenemű kísérlet hazánkban. Gr. Telekit nagyon kevesen méltatták; a derék államférfiú roppant munkája még Csengery méltatása után sem lett népszerű s a mit szerzőnk oly lelkesen, bár nagyítva mond az angol népről, hogy a biblia és Macaulay képezik olvasmányát, a magyar népre nem alkalmazhatjuk. Oly kevésbé olvassa Telekit, mint ma-holnap a bibliát. Teleki műve sokkal nagyobb szabású, mint hogy népszerű lehetne. De előadásában sincsenek meg a népszerűség kellékei. Telekit nagy mérvű kutatása és világismerete képesíték ugyan a történeti előadásra, józan higgadtsága bizalmat keltettek művei iránt, szenvedélytelen kritikája eloszlatták a kételyeket; de az előadás ama szépségeit, melyeket a stil, a tulajdonképi stil és nem a külső cicoma nyújt, nem igen találjuk művében. A Csengery által kiemelt teljesség tiszteletet kelt bennünk, de ha szeretjük is a tiszteletre méltó öreget, más tulajdonokat keresünk benne. Egyszerűsége és jóakarata, nemes nyíltsága és jósága mind igen ajánló tulajdonok, egész munkáján előmlő melegsége fölmelegít bennünket is; de legalább nekünk úgy tetszik, hiányzott lelkében

az az intuitio, mely leköt, mely olvasását nélkülözhetlenné teszi és a hely színére viszi képzeletünket. Ez intuitio mellett látjuk a múlt idők érzelmeit és vágyait, szeretetök és gyűlöletök tárgyait; látjuk a szenvedélyeket, a tettek e rugóit is, nem csupán a mozgást. Szalayban több volt a jeles elbeszélők e sajátságából, melyet stilusának kedves zamata is emelt. Alakjai élénkebbek, több vér foly ereikben s a múlt sötét mausoleumában sétálva, mesteri kézzel tudja összeszedni az elhunyt hősök szétszórt csontjait, testet rakni a vázakra, vért önteni a kiszáradt erekbe, szóval feltámasztani a krónikusok sírboltjába rejtett tetemeiket. Sajnáljuk, hogy szerzőnk elfelejtett többi nevesebb történetirónkról szólni. Szerettük volna itéletét hallani Horváth Mihály fényes sikereiről, Jászay szónokias festéseiről; de hisz a fentebbi cikkek is alkalomra készültek s nem bírálják összes történetírásunkat.

De hagyjuk az író egyes műveit, állítsuk magunk elé az egész embert, tekintsük stilusa fényes tulajdonait, szellemének faji különbségét. Csengery nem a phantasia, nem az erős szellem, hanem a finom ész embere, ki a dolgokon nem megy keresztül itéletével, hanem minden árnyalatában felöleli és megvizsgálja. Az ellentétes nuanceokat csak kevesen ismerik annyira mint ő. Kecskeméthy Auréllal szeretnők összehasonlítani; de míg ez kiváló előszeretettel a nemtelent vagy nevetségest szedi össze embereiben és egy kétségbeejtő képet nyújt, melyen a becsületesség bűvös sugarát alig találjuk: addig Csengery embereiben a nemesebb ércet és drága gyöngyöt gyűjti össze, er-

kölcsös és megnyerő oldalukról mutatja be őket és azon vigasztaló érzéssel tesszük le munkáját, hogy mégis van becsületes ember. Egy őszintén liberalis, egy fenkölt gondolkozású és szabadelvű férfiú nem is irhatna másképen. Nemünk majoritásának becsületes-ségén alapszik a liberalismus theoriája. Ha ma lemondunk e tanról, ha fajunk minden tetteben a gonoszság, a hiú tetszvágy és bárgyúság rugóit keressük, nem indokolhatjuk szabadelvűségünket.

Szerzőnk nagy gonddal irt, nála a stil gondos-sága egyik jellemző tulajdonság. Nagyra becsülendő egy hirlapírónál, kinek minden nap meg kell írni, be kell tölteni a maga rovatját. Nem egyszer épen a gyors, a könnyű munkát hallottuk magasztalni ama csekély tapasztalású egyének részéről, kik sehogy sem tudják a törlés és javítás becsét felfogni. Úgy látszik, főleg e gondosságnak tulajdoníthatjuk, hogy szerzőnk aránylag keveset irt. Renan mondja Thierry Ágostonról, hogy egyszerre tizenöt vagy húsz sort dictált és csak akkor nyugodott meg bennök, ha már a tökély lehető legmagasb fokára emelte. »Csodálatos lecke az irodalmi erkölcsök azon sülyedésének közepette, melynek tanúi vagyunk!« Csengery idáig három kötetet adott, sokkal többet ezután sem fog nyújtani, ha csak politikai nagyobb cikkeit, publicistikai dolgozatait nem gyűjti össze, melyeket bizonyára szívesen vennénk. De a szorosabb értelemben vett irodalmat aligha fogja gazdagítani új munkákkal. Az utolsó kötetben is kevés az új, kevés az eredeti. Mi megelégszünk az újság és eredetiség ez ajándékaival, s az elégedetlenkedőknek Saint-Beuve ez igaz mon-

dását igtatjuk ide: »A kiknek sikerült egy-egy mélynek és merésznek látszó igazságot kimondani, ne fuvalkodjanak fel, mert be kell vallaniok, hogy bizonyos korban a gondolkodó emberek többsége is eljut azon eszmékre; de csak kevesen jutnak azon szerencsés helyzetbe, hogy nyíltan kimondhassák és egész mélyéig kifejezhessék gondolataikat.«

Azt is ki kell emelnünk, hogy Csengery stilusának tökéletesítése sehol sem zavarja folyékonyságát és egyöntetűségét. A kik nagy gonddal törekeshetnek stilusukat simítani, nem egyszer jutnak abba a kellemtelen helyzetbe, hogy javításuk közben gátot emelnek az eszmék menetének. Úgy tesznek mint a hegyi utak készítői, kik apró árokféléket vonnak az uton keresztül, nehogy a víz az út hosszában találjon ilyet ásni magának. E kis árkok elvezetik ugyan a vizet s így megőrzik az út jóságát, de megszakítják egyenességét; Csengery irataiban logikája átlátszó világosságánál és szigorú következetességénél fogva hiányzanak e megszakítások, egy mély vágással hasítja ki az egész darabot, melyen a ragasztás és vakarás, toldás és foltozás nyomait hiába keressük.

Végül azon kérdést tehetné valaki, hogy minek tartjuk mi Csengeryt? Talán nagy metaphysicusnak vagy erős kritikusnak? Egyiknek sem. Szerzőnk sokkal gyakorlatibb ember, mint hogy sokat törődne a végtelennel; tisztelettel szól ugyan az emberiség nagy kérdéseiről, de nem mélyed beléjük; megáll a mérhetetlen küszöbén, de soha sem vizsgálja hiu titkait. Puritan élete dacára csak a jelen világ fényét, napját és csillagait szereti. Általában kerüli az elvont

dolgokat, habár megérti és kegyelettel szól nemünk mysticus jelenségeiről; önmaga csak az érzékelhető szereti. — Mi részünkről jeles moralistának tartjuk őt, ki az emberi élet tüneményeinek éles vizsgálója. Ezért találni nála azt a határozottságot, mely sohasem habozik ítéleteinek kimondásában, mely megismerve a jót, kérlelhetetlenül sürgeti kivitelét, s végre épen ezért van annyi tisztelője — és annyi ellensége is.

TOLDY FERENC.*

I.

A nemzeti kincsek gyűjtésének korát éljük. A történelem, az archaeologia és irodalom bányáiba szállanak le kutatóink, éles szemmel vizsgálják a mult idők aknáit s kitartásuk elől nem rejtőzködhetik el a drága kő és fém keresett ere, megtalálják, felszínre hozzák és itt-ott feldolgozzák. Toldy Ferenc ez utóbbiak közé tartozik.

Nem csupán gyűjt, nem csak szerez, hanem alkot is. Irodalomtörténetünk atyjának és megalkotójának nevezték el, ha egy lépést akarunk tenni e tudomány terén, hozzá kell fordulnunk, nélküle egészen újra kellene kezdenünk. Összegyűjtött munkáinak nyolc kötete látott napvilágot, s még ez nem mind, mert compendiumain kívül újabbakkal lepi meg az olvasó közönséget. A történelmi társulat mult évi kirándulásán megtalálták az egyik Balassa még ismeretlen költeményeit és az érdemekben gazdag öreg úr vállalta magára a kiadás rendezését.

* Összegyűjtött munkái VII. k.

Most azonban nem a jelen Toldyját akarjuk t. olvasóinknak bemutatni; az öreg urat mindenki jól ismeri, azt a gömbölyű arcot, jól kifent bajuszt, fűrge, élénk szemeket, a codexek forgatásában kissé meghajlott testet sokszor van alkalmunk látni az akadémia, a Kisfaludy-társaság, a fővárosi képviselő testület gyűlésein; de a fiatal, a »piros nyakkendős« Toldyt, az ügyes szerkesztőt, az irodalmi élet e központját, az akadémia mozgó gépét, a tudós halottak e derék búcsúztatóját, az ifjú tudósok e lelkes bevezetőjét csak a hagyományból ismeri a közönség. Idevágó memoírok, érdekes leleplezések még alig láttak világot, a huszas, harmincas évek irodalmi hősei letűntek a nélkül, hogy részletes rajzokat hagytak volna maguk után; csak Kazinczytól, Kölcseytől bírnak egyet-mást, majd a hírlapok hoztak elszórtan egy-egy levelet, szerény emléket a múltból, s engedtek egy megható pillantást a lefolyt időkbe. No de vigasztaljuk magunkat. Összegyűjtött munkái, a múlt e kincsei, számos adatot nyújtanak nekünk. A nélkül, hogy emlékiratot írna, s így gondolkodásmódjának ez ünneplő ruháját öltené fel, a hamis színezés e jogosult eszközét használná, az írói kacérság e kedvelt toilettéjében jelenne meg; nem, régi műveit nyitja fel az olvasónak, e ritka foliánsokat teszi közelebbé; nem változtat, nem simít, nem csiszol semmit rajtok, alig törli le a harminc-negyven éves port. Kár is volna. Jobban szeretjük azt így. Szent tisz-

* Jósika emlékiratában Bajza, Toldy és Vörösmartyról írja, hogy piros nyakkendővel jártak.

telettel nyulunk hozzá. És kellemes üdülést is okoz nekünk.

A ki arra van kárhóztatva, hogy a jelen irodalom mindennapi adományait olvasgassa, rólok elmélkedjék, velük tömje tele agyának lombikját, az legjobban tudja, mily élvezet egy könyvtárba lépni, a mult és régmult örök vagy elavult eszméit lapoznunk. Egészen úgy érezzük magunkat, mintha egy bazárból a középszázadok barnult templomába lépünk volna. Amott tarka-barka cifraság, mely a sokféleség egyhangúságát ébreszti fel bennünk, szabálytalan élénkség, mely egészen kifáraszt és eltompít; örökös szórakozottság, mely sohasem enged magunkba szállnunk. Olyan a helyzetünk mint a könnyelmű barátok társaságában, kik mindig nyakunkon ülnek s egyik mulatságból a másikba hurcolnak. Emitt szent némaság, de oly beszédes némaság és néma csevegés, melynél a *recollectio mentis* sohasem hiányzik.

Toldy összegyűjtött munkái a számos irodalomtörténeti adaton, a tudomány szoros anyagán kívül e szokatlan élvezetet szereztek nekünk. Komoly, ünnepi s némileg nehézkes színben tűnnek fel e dolgozatok és minél régibb keletűek, minél messzebbre esik készülésök kora, annál jobban érezzük a jelen és mult közötti nagy különbséget.

Harminc, negyven év alatt mi rendkívül sokat éltünk, remény és csalódás, ábránd és kijózanodás, szenvedélyes cselekvés és tompa tehetetlenség szirtjei között hanyattatánk, majd a Scylla tizenkét fejének esénk áldozatául, majd a Charybdis feneketlen öblébe sodortatánk. Ily szellemi és anyagi szélsőségek-

nek mindenütt nyomára találni kis irodalmunkban. s Toldy hosszú működése szemmel láthatólag tünteti fel a *vestigia temporis acti*-t. Ha most a »Kritikai Berek« első dolgozatát olvassuk, a lelkesülés ez édes sorait őszintén megszeretjük; de azon csodálat Vörösmarty epicus nagysága iránt mélyen szállott jelen felfogásunkban, s míg a részletek szépsége elragad bennünket, maga az egész legtöbbször hidegen hagy. Toldy aesthetikailag indokolja bámuló véleményét, többre becsüli a jellemeket mint a fabulát, véleménye szerint a sikerült jellemek sikerült mesét nyújtanak s »a charactereket minden elbeszélő költemény főalapjának ismeri el,« de az évtizedek megtanítottak bennünket, hogy Vörösmarty a mesében gyöngye, az epicus jellemek alkotásában közepszerű volt. Ma már egy kerek mesét sok mindenért nem adnánk oda. Ez lelke, az éltető szelleme az elbeszélő költeménynek, és szerencsés a költő, a ki ilyet tud alkotni, mert ezzel könnyebben alkothatja meg jellemeit is, míg a hibás mese egyik hibából a másikba sodorja a tehetséges költőt s egyes alakok szépsége mellett is könnyösen teszszük le könyvét; és valóban Vörösmarty nagy eposának jellemei mindennek előtt egy nagy, egy elvitázhatatlan kifogás alá esnek, melyet egyébiránt Toldy is látszott érezni, hogy nem eléggé naivak és tárgyilagosak. De hisz erre a romanticus Vörösmarty hogy is lehetett volna képes? A költészet azon iskolája, mely szerencsésen kivetkőzött a classicismus fényes, de súlyos és nyögős páncéljából, mely minden áron modern akart lenni, és lett igazán romanticus, hogy írhatott volna oly elbeszélő költeményt,

mely egy nép világtörténeti szereplését elég naivul és tárgyilagosan rajzolhassa.

Ez igazán lehetetlen volt. S ma már, a nélkül, hogy erős félreértésnek tennők ki magunkat, őszintén bevallhatjuk, hogy a huszas évek epicus költészetének nem csak indító okául szolgált a nemzeti föllelkesülés, hanem sok részben ennek köszönheti léte valódi jogosultságát is. Mikor költőinknek a nemzeti történetből vett elbeszélései megragadták az olvasó közönség képzelő erejét, föllelkesíték és jó ideig ismeretlen búzdulásra indíták elpihent kedélyét, elérték azt, a mire tulajdonkép alkottattak. Pedig szép is, nagy is volt e szerep. Vannak idők, mikor a jelen keserít és a jövő nem vigasztal. És e költemények kora épen ilyen volt. A vármegyék heves politikai küzdelme minden magyar embert lelkesíthetett, vérétepezsgésbe hozhatta; vigasztaló azonban nem volt e harcban. A győzelem reménye senkit sem csábított, a hazafias érzés hévvel vítta csatáit, ernyedetlen kitartás volt e harc főjellemvonása; de mivel már háromszáz esztendő óta tartott, remélni, senki sem remélt valamit tőle. Tehát csak a mult idők nyújtottak némi vigasztalást. Árpád és Lehel, Botond és Tuhutum lettek a népszerűség kedvencei. A dráma is feléjük tekintett. Kacagányos, buzogányos őseink léptek a pesti német színpadra, őket tapsolta meg a tüzes magyar és a jámbor német polgár. Kisfaludy Károly és társai a régi jó vagy rossz magyar világból vették színműveik meséjét, és fajunk hazafias dicsekedését nem felejtették el szereplőik ajkára tenni. Az epos sem tehetett mást. Mivel hatni akart, a régi

nemzeti dicsőség meséit és való történeteit kelle fölkarolnia. Így támadt »Zalán futása« és »Az augsburgi ütközet«, a »Cserhalom« és »Az aradi gyűlés«, »Árpád« és »A kiovi csata« stb. De itt mindjárt kitűnt a modern költészet gyarlósága az epos terén. Vörösmarty és társai a classicus világ ismerete dacára egészen modernek voltak. Mind az hiányzott lelkökben, a mi a régi, az antik költészet vezéreit ékesítette. A belső és külső forma szabályossága, az irány világossága és szabatossága, mely igazán ki tudta fejezni a tiszta szépet, és az előadásnak bizonyos derült világnézetével járt karöltve. E szabatosság és világosság, elegancia, bevégeztség és összhang még az ódánál is szigorú korlátként szerepelt.

Merni nem tartozott e költészet fensőbb erőnyei közé. Innét magyarázható, hogy a görög-római lyra nagy részének hideg méltósága alig kelt bennünk erősebb inspiratiót. Míg körünk lantosai egész lényünket magukkal ragadják. Szertelenek ugyan, de csodás világba varázsolnak. E világ sem harmonikus, ez is tele van ellenmondással, de megfelel zavaros lelki állapotunknak, dúlt kedélyünknek, háborgó törekvéseinknek, nyugtalan vallási, politikai és társadalmi viszonyainknak. A disharmonikus hangok vegyülékéből kikeressük a magunknak valót és élvezzük. Egy Petőfi, egy Hugó Viktor erre a legkitűnőbb bizonyosság. Az első hazánk nagy lyrikusa. A magyar ember érzéseit kevesen vagy senki sem tudta annyi igazsággal rajzolni mint ő. Valódi bensőség, hűség, közvetlenség, szóval igazság van dalaiban. Pedig a legőrültebb szertelenség tanait szedhetnők össze költe-

ményeiből. Óriási politikai és társadalmi harcunkat az ő műveiben olvashatjuk legérthetőbben, az osztályok és faj küzdelmét, a hit és meggyőződés, a remény és csalódás tusáját ő festette a legkirívóbban. És Hugo? E szertelen, e bizarr genie, ki hisz a nélkül, hogy hite volna; remél, mikor nemünk örökös csalódásait festi, és szeret, midőn senkisem tud hozzá hasonló elkeseredéssel gyűlölni! Lehet-e ily kedélyállapottal a mult idők történeteit naivsággal tárgyilagosan rajzolni? Megőrizheti-e a költő lelke azon nyugalmit, melyet az epos objectivitása nélkülözhetetlennek mond? Valóban nem. Költészetünk inkább erőszakos genieket, nagyratörő szellemeket, mint valódi művészeket látszik mutatni.

Ez állítás igazsága minden hatalmasabb költőnket illeti, de talán egyiket sem annyira, mint Csokonayt, Berzsenyit és Petőfit. Megragadó műveik legtöbbszörében hiába keressük a harmoniát és bevégzettséget, néha leggyönyörűbb dalaikba is beférkőzik egy-egy idegen hang, mely sért anélkül, hogy mindig számot tudnánk adni róla. Két oroszánt látunk magunk előtt, melyek vas ketrecöket akarják széttörni. S bármennyit beszéljünk izlésünk fejlettségéről, be kell vallanunk, hogy épen ez tetszik nekünk.

Minden kornak meg van a maga istene, mondák már annyian. És igazok volt-e? Nem tévedtek-e, midőn a *nil novi sub sole* ellenében az új időnek új szellemét hirdetik? Azt mondják: korunkat és benünket nem lelkesít már az elmúlt világ hadi küzdelme, a véres csaták zaja, a népek mészároltatása, az idegen területek foglalása; társadalmi vajadásun-

kat lehetőleg vér nélkül óhajtjuk leélni a majoritás elvének hódolva, mégis ha vérre kerül a dolog, a jók sajnálatával találkozik. Békés fejlődés a mi eszményünk. Az igaz hitért nem ontjuk vérünket. Tudományosságunk oly széles és talán mély is, hogy a religiók igazságát vizsgálni is tudjuk. Nevökben háborut kezdeni inkább nevetséges mint veszélyes lenne. A lengyel forradalomban használták ugyan mint a lelkesülés tényezőjét, de nem sok sikerrel. A politika szenvedélyünk tárgya, de nem mint honfoglalás. És ime mit tettek költőink? Épen a magyar hon foglalását, a nemzet országalapítását tevék műveik tárgyául. Mai finomságunk, sima műveltségünk ellenében nyers és vad őseinket helyezték költeményeik élére. A történet hadi győzelmeit festék. Kellett az nekünk? A nemzeti tudomány, a kül- és belföldi kereskedés, a gyári és kézi ipar dicsősége helyett a kard és nyíl, tegez és dárda, harci vitézség és vad bátorság magasztaltatott! Örülhettünk-e nekik, mikor népünk a civilisatio küszöbét akarta átlépni? De hisz a leggyönyörűbb epos, a nemzetek e kincse, a görög Ilias a régi achajok pusztító háboruját énekli, s a mi Homernek szabad volt, miért tiltanók meg Horváth Endrének és Vörösmartynak? Homert korunk gyermeke is élvezettel olvassa, miért ne olvasná a magyar epos-írókat is? Íróink előtt a régies, különösen Virgil állott, ki egy új hatalmas birodalom alapítását énekelte meg, s a mieink híven utánozták őt, és míg Virgilt napjainkban is ünnepeljük, addig Vörösmartyt, Horváth Endrét, Debreczenit mint epicusokat többé-kevésbbé ignoráljuk. Lehet-e ignoráltatásuk okát köl-

teményeik tárgyában keresnünk? Korunk reál iránya változtatta-e meg izlésünket, melynek többé nem a harcok és csaták, hanem legfőlebb szerelmi kalandok kellenek? Épen nem. Az emberiség úgy megénekli a nyers erő küzdelmét, mint az édes érzelmek sovárgását. A mi nemünk kedélyvilágát érdekli, mindig tárgya lesz művészeinknek; szenvedélyek kellenek nekik, és a hol találják, szívesen veszik. A népek pusztító harcai vonzó tárgyakul fognak szolgálni a tehetséges költőknek.

Tehát hol rejlik az ok, mely megértesse velünk feledtetésöket? Talán rosszúl, ügyetlenül írtak? Hibás conceptio, szűkös inventio, zavart elrendezés, kritikán aluli jellemzés, a csodálatos hiánya, az érzület és erkölcsök hitványsága, az előadás, a nyelv gyarlósága van műveikben? Épen nem. Toldy vonzó levelei másról győznek meg bennünket. Már a Zalán futásának »exordiuma majdnem a legszebb, vagy legalább a legsajátságosabb, mely a művészet fenlététől fogva epicusoknál előkerül.« Helyesli, hogy nem a régi elavult, elcsépelt modorban kezdi énekét. A miket a cselekvény egysége ellen felhoz, nem oly hibák, mint a milyeneket Homer Iliása, vagy Odysseája ellen hozhatnánk fel, kinek első művében igen sok van, a minek semmi köze Achilles haragjával, az epos tárgyával. Tizennyolc könyvön keresztül Trója ostromlása, az istenek tanácskozása, viadalok és párviadalok veszik igénybe a költő erejét, anélkül, hogy szerencsések lennének a főhőssel. És az Odyssea különb-e? Az első négy énekben Telemachal van dolgunk, ő utazik, bejárja a trójai háború

vezéreit, elmondhatja velök a harc esélyeit, csak Odysseus szorul háttérbe, róla nem tudunk semmit. Toldy lelkiismeretesen felhossa kifogásait az elrendezésre vonatkozólag, meggyőzi az olvasót, hogy mily örömmel és a részletek élvezetével vizsgálta költőnket, de mindazon hibák, melyek az epizódok elhelyezését illetik, mily csekélyek azokhoz képest, miket Homernél találunk, ki hosszú, és sokszor untató epizódokkal terhelte csodálatos költeményét! — A jellemzésre nézve mennyi szépet és elragadót fedez föl Toldy lelkesülése! Bámulattal nézi a magyar vezért Árpádot, ki »a többiek közt a legegyszerűbb, de legnagyobb character is. — — Ilyen character — a legnehezebb, mert könnyen vagy parlagiságra, vagy kelleetlen szélességre téveszt. Vörösmarty ritka szerencsével vivé ki, s én vele együtt azt hiszem felőle, hogy ily Árpádot többé festeni nem fognak.« Egész odaadással szedi ki a költő idevágó alkotásait és hazánk festőihez fordul, lelkesen kiáltja át nekik: »Hazám képirói! Nagyobb és méltóbb tárgyat poézisunk alig nyújtott még. Árpádot annyi fejedelmi, vezéri és nemesen emberi tulajdonság jellemzi, mennyit és a milyeneket hiába keresnénk Homernél... A régi világ nagy epicusa mily hibákkal ruházza föl legkitünőbb emberét! Achilles makacs és önfejű, haragos és dühös, kegyetlen és bosszúálló; hogy édeleg, midőn Hector tetemeit hurcolja és szerencsétlen atyjának eladja.

Mig Árpád bölcs és istenfélő, bátor és a mellett számító, csupa mérséklet és nagylelkűség, Achilles csak ember, erősebb szenvedélylyel. És Odysseus?

Homer szerint a bölcsesség példányképe, alig egyéb mint a ravaszság és furfangé, ki bár nagyon szereti hű nejét és kedves Telemach fiát, mégis sokáig, igazán sokáig élvezi a szép Kalypso bájait, leiszsa magát a phaeákoknál és ököltre megy Irussal, egy nyomorult koldussal. Továbbá egyes szép helyekben sem szükölködik a Zalán futása. Mint már Quintilián tette Homerrel, Toldy is egész sorát mutatja föl a megkapó jeleneteknek.

Ha szép a görög költőnél Hector és Andromache találkozása a hatodik könyv végén, vagy Ajax küzdelme Hectorral a hetedikben, vagy Patroclus könyörgése Achilles előtt a tizenhatodikban és a többi, a Zalán futása sem marad nagyon hátra. A mi Vörösmarty szép hasonlatait és jelzőit illeti, nem kell azokat magasztalnunk, dicséretünk üres dicséret maradna. Igaz, hogy előadása virágosabb mint egy eposban szeretnők, több a báj mint a mennyit kívánnánk, de nem is száll le odáig mint Homer, ki Ajaxot egy számmal hasonlítja össze. Toldy vádja a hasonlatok monotoniját illetőleg nagyon igaz, de a mik vannak, igazán szépek. Végül Vörösmarty csodálatos leleményességét épen a csodálatos alkalmazása emeli ki. Mondják, hogy »A semmiből, vagy semminél is kevesebből egész mythológiát alkotott, a mennyire tudniillik egy mythologia teremthető.« Most valljuk be, épen ez a költemény egyik legnagyobb hibája.

Akár mit mondjanak, de azt okvetetlenül kell hangoztatnunk, hogy egy magyar nemzeti eposban nem hiányozhatik a csodálatos. Ez olyan elengedhetet-

len sajátja az eposnak, mint a mozdonynak a gőz. E nélkül nem indít. A nagy időket nem is képzelhetjük istenek és félistenek nélkül. A mikor minden bokorban, minden forrásnál egy-egy tündér tanyázott, nem hihetjük, hogy közönyösen nézték volna jámbor társaik kisebb-nagyobb törekedéseit. Ha napjainkban is annyi csodára esküszik a hívő nép; ha most is sok pusztai »kutyika« egy-egy szűz Máriát rejt magában, ki szívesen mutogatja magát a jó öreg aszszonyoknak s megjelen a víz tükreán az ájtatos szívűeknek; ha jelenleg is oly szoros viszonyban él népünk álma tündéréivel: mennyivel általánosabb, igazabb és bensőbb volt ez összeköttetés akkor, midőn a tudományok csodái még senkit sem világosítottak fel s nem tettek kétkedővé! De a milyen szükséges a csodálatos az eposban, ép oly lehetetlen megalkotása. A mit Vörösmarty teremtet, az nem magyar mythologia, sőt nem is mythologia. Mi még tovább megyünk és azt mondjuk, hogy ha egész nemzeti mythológiánk tárva volna előttünk; ha tündérvilágunk egész rendszerét széltében-hosszában ismernők, mégsem volnánk képesek egy nemzeti epos megírására. És ezt az állításunkat a germán népek történetével iparkodunk bizonyíttgatni. Lám, e népek egész mythológiája fel van már derítve, isteneik széles atyafisága többé-kevésbbé ismeretes előttünk, s tudósaik még mindig ernyedetlenül dolgoznak, hogy a rejtettekét is feltárják, és íme akad-e egy hatalmas geniejük, ki az adott anyagból egy nemzeti epost tudna teremteni? Azt mondják: a mi nem akadt még eddig, akadhat majd ezután. Toldy szerint van »egy bizonyos időszak a

nemzetek életében, mely a tiszta eposi lelkesedést neveli: s ez azon kor, melyben a nemzet csapongó ifjai tüze szünetez, s forró vére lecsillapodván, nyugtalan ifjuság után, komolyabb férfilét áll elő, mely szeretettel ugyan, de nyugodt kebellet néz vissza ös-korába, s veszély- és szenvedélyeken túl magasb örömmel éli annak szépét?»

Ha ily korszak köszönt be, majd találkozunk az epicus világ költőjével is. Engedje meg a nagynevű irodalomtörténész, hogy ellenmondhassunk neki. Vajjon olyan volt-e a huszas évek kora, melyben a nemzet csapongó, ifjai tüze szünetezett? Nem épen az ellenkező? Nem hágott-e épen akkor a legmagasabbra a nemzeti tűz és elkeseredés? És a németeknél nem a hatvanas évek alatt mutatkozott némi epicus erő, midőn a nemzetiség és az államiság eszméje ragadja meg keblöket. Drámai és lyrai költészetők epicus szint öltött, úgy hogy ekkor jobb műveik alig mutatnak egy-egy tiszta példányt, művészetöket a keresztezés jellemzi, költeményeikben Pindar és Sophocles Homerrel fognak kezét s elfelejtik, hogy saját maguk lábán kellene járniok. De hoztak-e azért napvilágra egyetlen nemzeti epicus művet, mely nagyobb és mélyebb hatást tett volna; mely a nemzeti életet megragadta és a nép szívéig szállott volna. Bizony nem. Lingg, Hamerling és mások epicus műveit többen olvasták, sőt ha a kiadások számából ítélhetnénk, azt kellene mondanunk, hogy Redwitz Oszkár »Amaranthja« igazán nemzeti költemény, mert egymásután több mint húsz kiadást ért, de hisz e föltevésünk ellen maguk a németek tiltakoznának.

Valljuk be, hogy a nemzeti eposok kora lejárt. Egészen más társadalom szülöttei az ily költemények. A képzelem és érzelem világában önmaguktól teremvén, elfonnyadnak a reflexio climája alatt. Most pedig ilyen a mi égaljunk. Széles és mély tudomány, alapos és reális kritika, skepsis és ironia, hitetlenség és a desperatio bölcsészete honol szívünkben, finom analysis, subtilis boncolása a merészebb gondolatoknak jellemzi korunkat. Az erkölcsi eszközök helyébe pedig az anyagiakat tevők. Egykor maga cselekedett az ember, ma már csak tétet. Csatainkat gépekkel nyerjük meg, óriási műveinket rideg és szegletes machinákkal hozzuk létre, melyek, mint Renan mondja, mélyen megaláznak bennünket s a képzelődés helyébe a rideg számítást teszik.

Ily korban lehet rimes krónikát írni, milyeneket Tinódi és Gyöngyösi nyujtottak, milyen Arany János »Losonczi Istvánja«, de nem nagy nemzeti epost. Ehhez mindenképp előttről hiányzik az epicus hit. Már Virgil is érezte e hit fogyatkozását, mennyivel inkább érezzük mi. Míg Homer pazarul bánt a csodálatossal, Virgil takarékosan használta. Homernél igen sokat tesznek az istenek, Virgilnél sokkal kevesebbet. Homernél Jupiter küldi Irist Priamushoz, hogy Hector fiának hullájáról gondoskodják, Mercur kocsit ad neki, hogy Achilleshez vigye, Thétis és Mercur indítják, lágyítják a görög hős szívét és így tovább. Magyar epos-íróink között Debreczeni használja még többet a machinát, Vörösmarty kevésbbé, Aranynál pedig alig találkozunk vele. De ha már Zrinyi oly keletlen benyomást okoz tassói Alectója, Alderán bűvé-

sze, de leginkább Cupidója által, mennyivel hidegebb Vörösmarty Hadura és Ármánya, megfoghatlanabb, az ő délszaki tündére? És különb-e Arany Ármánya és egyéb csodálatosa, hisz nála, a compositio e nagy mesterénél, már csaknem elenyészik a machina, csupán szerény toldaléknak látszik? Az Isten kardjának meséje, nincs beszöve, csak bele varrva, új foltnak látszik egy más színű nadrágon. Egyik hőse által adatja elő a kard magtálalásának történetét. A történeti Atilla és Buda oly világosan állanak előttünk, hogy ma már semmiféle költői phantasia sem képes e hősoket a képzelemalkotta tündérvilággal összekötetésbe hozni. Még ma is szívesen elolvassunk egy-egy népmesét, a »félíg nyúzott bakkecské«-tól és »az angyal bárányok«-tól kezdve a Tündérország más nagyobb történetéig, phantasiánk édesen lebeg a népies tündérek világában, szívesen elfelejtjük természettudományunk folytonos tiltakozását; de éreztünk-e hasonlót Vörösmarty és Arany csodálatosánál? Az ő természetfölötti ügynökeik alig érdekelnek bennünket, nem tudnak lekötni és egészen idegenek előttünk,* idegenebbek mint a görög világ istenei, kiket

* Jellemző a mit a classicus Berzsenyi mond: »Ugy látszik a szerző valami magyar mythosokat akar formálni; de őjjanak ily gondolattól a Helikon istenei. Nincs és nem lehet több valódi poetai mythologia mint az egy görög, mely egyszersmind magyar is, mert a legfőbb költői avagy emberi szép minden nemzetet egyaránt illet s minden nemzetnek egyiránt legfőbb célja«. Pedig éppen e magyar mythologia csak pótolni akarta a már hitelvesztett görög mythológiát. A költők érezték, hogy a modern világnak éppen nem kellenek Helikon

legalább a classicus költészetben annyira-mennyire megszoktunk.

istenei s helyökbe másokat tettek, kik azután ismét az emberinek adtak helyet, úgy hogy ma már mindkettő lehetetlen. — Berzsenyi még több helyen nyilatkozik a görög mythologia mellett és a csinált magyar ellen. Lásd Minden Munkái (1864.) II. k. 126. l.

II.

Egyetlen egy írónk művében sem találunk anynyi ténnyel a nyelvújításra vonatkozólag mint éppen Toldyban. Nem is csoda. Hisz e reform egyik lelkes tényezőjét üdvözljük benne. Ifjúságában a legmerészebb újtó volt. Később józanul és inkább aesthetikai szempontból újtott. Az előadás szépsége uralkodott a grammatika állítólagos törvényein; míg egy-két társa bizonyos maniával teremtette az új szókat, Toldy, még akkor Schedel, csak a felkapott eszméknek adott magyar kifejezést. A rajongás korszaka volt ez, mely leste az új szókat, hogy mentől előbb használhassa. A mi józan, higgadt lelkünk alig foghatja föl, mily lelkesülés ragadta meg az írókat, mily szenvedély vitte magával a nehézkes közönséget! Az oppositio elhallgatott, mert a tudomány és a művészet, a tehetség és szép szellem az újtók részén állott; míg az orthologia a földön csúszva, üres fejektől vitatva, izetlen röpiratokra kárhoztatva senyedett. Az ellenkezés e hiánya könnyítette újtóink feladatát. Mint a hajó, mely a tengerbe dobta terheit, magasan lebeg a hullámokon, úgy vezetett újításunk egyik merészségről a másikra. Vörösmarty és mások néha figyelmeztet-

ték az irodalmi világot, hogy elég lesz már a sok *nok-nök* képzőből, ennek azonban nem jutott eszébe rájuk hallgatni.

Végre új idők jöttek.

Mikor újabb költőink realismusa a nép felé fordult; mikor az abstract idealismusból leszállva a népiest karolták fel: vevék észre, hogy az irodalmi nyelv sok új elemmel van saturálva. Ezóta jobban ellesték a régi tösgyökeres magyar kifejezéseket és a szigorú kritikusok a nyelvújítás mint nyelvrontás ellen kezdettek tiltakozni.

De kik voltak az új próféták? Napkeleten támadt egy férfiú, ki nyugot felé gravitált és bátran hirdette az új tan ígét. E proféta Brassai Sámuel volt. Úgy látszik a magyar irodalom e polyhistora, e széles tudományú, alapos képzettségű, de bizarr ízlésű és pikans tollú professor unta meg legelőször ez újítást. Talán senkin sem észlelni annyira a kor változó nézeteinek kinyomatát, mint épen ő rajta; de azért sohasem vesztí el egyediségét. Nemcsak nevét nem kellene cikkei alá írnia, még jegyet is kár volna használnia, mert mindnyájan ráismerünk az első tiz sor után. Éles elmével majd csúfolódva, majd gunyolódva szokott irni. Sorain nem épülünk, nem egyszer boszankodunk, de mindenesetre tanulunk belőlök. Szeretni nem fogjuk, mert ő sem tud szeretni. Független annyira, hogy semmiféle cliquehez sem tartozik, a nélkül azonban, hogy e tulajdonságát erényből bírná. Ez inkább ösztönszerű nála. A kimélet és mérséklet virtusa annál távolabb áll tőle, minél többet harcol. Már pedig harc az ő igazi eleme.

Brassain kívül mások* is kezdték a nyelvújítás igazait vitatni. A ki a régi szóképzés vizsgálatával foglalkozik, lehetetlen hogy meg ne lássa reformeink merészen alkotott szavait. Hunfalvy Pál, Budenz József, Joanovits György, Torkos S. stb. számos idevágó cikket és jegyzetkét irtak. De inkább csak negatív téren mozogtak. Az eltérések kimutatásával már megtették kötelességüket. Figyelmeztették a magyar irodalom embereit, hogy a sok *nok-nők, ár-ér, or-ör, da-de, any-eny, ány-ény* stb. képzővel alkotott új szók helytelenek, mert vagy a képző hiányzik a régi magyar nyelvben, vagy az összetétel szokatlan, vagy a képző jelentése bizonytalan, vagy más okokból rossz a felkapott szó. Nem lehet feladatunk ez írók részletes fejtegetéseivel felhozakodnunk. A ki közelebből akarja megismerni az ötvenes és hatvanas évek nyelvészeti mozgalmát, néhány hirlapi cikket és iskolai programmot kivéve, mind megtalálhatja Hunfalvy Pál »Magyar Nyelvészet« és az akadémia »Nyelvtudományi közlemények« című folyóiratában. Ezekben vannak lerakva linguisticánk többé-kevésbbé értékes kincseivel.

E negatív tér azonban nem elégítette ki nyelvtudományunk újabb művelőit. Az egyszerű kritizálást bevégezve, először betűink reformjához s azután új szók alkotásához fogtak. Hosszú tanácskozások után annyira-mennyire megállapodtak az írás jegyeiben, de nem volt erejük azt, a mit helyeseltek, keresztül is vinni, tehát az időktől várják tanaik felkarolását.

*) A többi közt Ballagi Mór, Új Magyar Múzeum 1857. 401 lapon.

Jelen higgadtságunk nem alkalmas ily újításokra, politikai, iskolai stb. reformjaink kétségbeejtő hibái minden más reformot compromittálni látszanak. Bár azt is kiszámították, mennyi időt és papírt, festéket és fáradságot kimélnénk meg az új jegyek alkalmazásával; elmondották, hogy az *sz* betű egyszerűsítése hány mérfölddel hozna közelebb nyugati művelt szomszédainkhoz: csökönyös felfogásunk mély aggodalommal nézte irodalmunk ez új vasúti terveit, és a közvélemény, úgy látszik, félt a költségek garantiájától.

A betűkről a szókra tértek át. A szók, igen, a korcs, a fattyúszók, ezek *»az undok idegen szólások«* melyekkel az újítók *»erőszakot tettek nyelvünkön, kifícamították tagjait, s önkényesen ráerőszakolt tudom is én mivel mesterségesen hizlalták«* (Volf György). Először kemény cikkekben vagdosták neologusainkat, legújabbban pedig gyűléseket tartanak s egyes szabálytalan kifejezések helyébe jobbakat ajánlanak.

Lehetetlen e buzgóságot és jámbor törekvést nem csodálnunk, bár egyenesen ki kell mondanunk, hogy alig fog többet szülni a betűreformnál. Ezzel is csak ott leszünk, a hol állami életünk újításainál vagyunk, hogy igen sok esetben a réginél maradunk.

A mi egyszer vérünkbe ment át, amit teljesen megszoktunk, az életben is jónak, üdvösnek találjuk; s aligha nem ez lesz újítóink rossz kifejezéseinek sorsa. No, de annyit meg kell engednünk, hogy Szarvas Gábor és társai, midőn ez állítólag rossz kifejezéseket ostromolják, okszerűen cselekednek. A mit tesznek, az valóban következetes. Ők az abszolút logika emberei. Egy elvből indulnak ki, és ezt a

végletekig viszik. A radicalismus apostolai a nyelv-érzet terén. Igazi petroleurök a kabátos szók szelíd birodalmában.

Nyelvészeink e radicalismusának egyszerű oka azon bölcsészeti fölfogás, melyet részint nyíltan, részint titokban vallanak. Véleményök szerint a nyelvészet is természettudomány. A nyelv élő organismus, melynek még a kis ujját sem szabad megcsónkítani. A körmét is vigyázva kell levágni, sőt, ha lehet, ezt is meg kell hagyni! Valamint szájalommal nézik a francia kertek természetcsúfoló törpe fáit, mesterséges szegélyeit, úgy minden egyes helytelen képzőben elvagdossa és elnyesve látják a szép és nemes természetet. Tanaikat böven megtalálni a német és angol nyelvészek műveiben, kivált Müller Miksa szellemes felolvasásaiban.

A természettudományok ez irruptiója mindenütt azon hatást szülte, melyet a forró napon a vihar kelt. Frissit és üdít, új erőt nyújt és komoly tevékenységre bátorít. E tan világánál másképp kezdjük felfogni az emberiség történelmét; érezzük, hogy nem csupán a királyok tanácskozó termeiben és hálószozáiban dől el a nemzetek sorsa; érezzük, hogy a művészetnek is reál alappal kell bírnia, hogy a tárgy nélküli eszményítés hiu szárnyalás, melynek ürességét előbb-utóbb be kell látnunk.

De valamint a vihar jótékony hatásáért senki sem szeretheti az örökös zivatart, nem epedhet a folytonos fergeteg után; úgy igen nagy hiba volna a tulajdonképeni történeti tudományok- és művészetekre, ha a természettudományok módszerével fejlesztetné-

nek. E materialistikus tan éppen oly szélsőségbe döntené jámbor nyelvészeinket, mint amilyenben realistikus művészeink és positivista történetíróink tengődnek, azaz megölik a művészetet és tönkre teszik a történetírást. És már ébrednek a művelt világ nyelvészei. Mint a komoly bölcsészet hívei megvetéssel fordulnak el a rideg materialismus tanaitól és szívesen üdvözlik a józan philosophia első hajtásait; úgy a nyelvtudomány újabb munkásai is elhagyva a természeti tudományok módszerét, történeti tudománynak hirdetik a nyelvészetet, mi ellen pedig Müller Miksa és társai oly diadallal küzdöttek. A többi közt egy amerikai nyelvész, Whitney*, vette magának azon édes fáradságot, hogy nyelvészkedésünk e hibáját kiigazítsa s alapos munkája komoly figyelmet ébresztett társaiban. Állításai itt-ott merészek, de amit éppen nem csodálunk az újítónál; azt azonban kétségtelenül bebizonyította, hogy a nyelv tulajdonképp az ember ajkain él és nem függetlenül nő, mint

* Munkája 1867-ben jelent meg Amerikában, németre Jolly müncheni magántanár dolgozta át. Azóta megjelent »A nemzetközi könyvtárban« angolul, franciául, németül, olaszul »A nyelv élete és növése« cím alatt. Magyarul dr. Heinrich Gusztáv említette föl szokott könnyelműsége- és értetlenségével. Jámbor orthologusaink hallgatnak vele; pedig mintha csak ellenők írta volna könyvét, annyira találók egyes fejezetei. Nem ajánlhatunk jobb könyvet azoknak, akik tájékozódni kívánnak a nyelvtudomány legújabb eredményei felől. A németeknél Müller Miksa, Carrière és mások erősen megtámadták ugyan; de ő komoly tudományossággal válaszolt, és a gondolkodók jó része neki adott igazat, mi talán abból is következtethető, hogy éppen e támadások alkalmával vették föl munkáját »A nemzetközi tudományos könyvtárba.«

valamely növény, hogy egész becse és érvénye főképp a beszélők és hallgatók megegyezéséből származik. Igen, ezek hatalmának és akaratának van alávetve, ezek egyakarató közreműködésével meg is változhatnak. Míg előbb azt tanították, hogy a nyelv változata csak növés, melyet sem elő nem idézhet, sem el nem háríthat az ember, melynél éppen semmi szerepe sincs az egyéni akaratnak, vagy akárhány ember kölcsönös megegyezésének, s így a magyar nyelvújítók föllépése kevés kivétellel sem több, sem kevesebb, mint édes nemzeti nyelvünk megrontása; ma már éppen a nyelvtudomány igazolja egyes, bár a történeti grammatikával ellenkező, újításaikat. Ha azt mondták eddig, hogy a nyelvbeli változás nem egyéb, mint dialectusi tenyészet és hangromlás, ma már többfelé hallani, hogy ez átalakulások legtöbbször az emberi kényelem és szeszély szülöttei. * Nagyon jól mondja

* A szók legtöbbször nem a szükség, hanem a szeszély és kényelem szülöttei. Amivel legszívesebben foglalkozunk, amitől keblünk tele van, számos szót is csinálunk reá. Például a francia *az élcre*: *pointe, saillie, trait d'esprit, bon mot*; *a gúnyra*: *mocquerie, raillerie, persiflage, ironie, sarcasme, stb.*; *a ravaszság és csalásra*: *ruse, fourberie, friponnerie, espièglerie*; *az élvezre*: *plaisir, delectation, delices, agrément, divertissement, amusement, jouissance, rejouissance, récréation, joie*; *a csevegésre*: *causer, jaser, babiller, jacoter, bavarder, caqueter, degoiser, jaspiner*; *az angol a bosszúságra*: *anger, wrath, passion, rage, fury, outrage, fierceness, sharpness, animosity, choler, resentment, heat, heart-burning, to fume, storm, inflame, be incensed, to vex, kindle, irritate, enrage, exasperate, provoke, fret, to be sullen, hafty, hot, rough, sour, peevish stb.* Az arabnak állítólag 80 szava van a mézre, 200 a kígyóra, 500 az oroszlánra, 1000 a kardra. Lásd Wedewer, zur Sprachwissenschaft. 27 és köv. lapjait.

Whitney, hogy minden egyes ember gyermekkorától kezdve szüntelen változtat a nyelven, mikor a nehéz kimondású hangokat és szótagokat elhagyja, mikor hamis analogiák szerint a szókat másképp hajlítja vagy ragozza, mikor érettebb éveiben suhancos, vagy parasztos kifejezéseket, keresett fordulatokat használ, s akár szeszélyből, akár tudatlanságból a szók értelmét ferdíti. Ha mégis ez önkényes alakítások csak ritkán terjednek el, hanem vagy egészen elenyésznek, vagy kis körre szorítva végre is a dialectus különöségei lesznek, csupán annak tulajdoníthatni, hogy egyes ember törekvése a széles kör szokott formájával áll szembe, és nagyon jól tudjuk, mily kevesen találják abban örömet, hogy néha a szokatlannak is áldozanak és azért nevetségessé tegyék magukat. Müller egy pár érdekes adomával erősíti téves tanait. Tiberius és Zsigmond császár grammatikai hibáit hozza fel, melyeket egy udvari ember és egy szerzetes igazított ki, mert a császár embereknek adhat polgárjogot, de a szóknak nem. Pedig ha Tiberius kifejezését fölkapták és divatba hozták volna, talán most is használnák a jámbor szerzetesek, kik, mint tudjuk, latin stylusukban nem épen csökönyösen ragaszkodnak Virgil vagy Cicero szavaihoz. Zsigmond császár esetében igaz, hogy ez sem történhetett volna, mert hisz a latin nyelv már akkor rég meghalt és fejlődése teljesen megszűnt, csak a hiányzó jogi, s más kifejezésekkel toldogatták a középkor szerény tudósai. De hogy mily befolyással bírhat egy fejedelmi élc, Whitney is egy ismeretes adatot hoz fel Szent Lajos francia királyról, ki a tatárok betörésének hallatára így

kiáltott fel: »Nagyon helyesen híják őket *tartaroknak*, mert tetteikben a *Tartarus* szellemeihez hasonlítanak!« S ime e szójáték mai napig általánosította a helytelen kifejezést, s Nyugot-Európában a magyarok kivételével majd mindig a *tartarokról* beszélnek és vendéglőink *sauce à la tartar*ral kedveskednek.

III.

De hagyjuk az ily kicsinyes dolgokat. Napnál világosabb, hogy naponkint, bár alig észrevehetőleg, újítunk, a jó szavakat elrontjuk és csonkítjuk, a helyeseket elhagyjuk és lassankint elfelejtjük, az állítólag roszakat felöleljük s mind ezt, kényünk-kedvünk szerint tesszük. Költőink zsarnokilag kényszerítik nyelvünket s szívesen hangoztatják Hugo Victorral, hogy »le poëte peut oser, hasarder, créer, inventer son style: car, la langue française n'est point fixée, ni se fixera jamais!« Idegen szókat, idegen képzőket honosítunk meg és szolgálunk vele a divatnak, a németek a francia *ír* határozatlanlalt használják a latin-görög igéknél, mint *calculiren, vindiciren, sőt stoltciren* is, a magyar a *nok-nök, da-de, ar-or-ör* stb. kéri kölcsön. Igaz, hogy az ember ez akaratára befolyást gyakorolnak a történeti események, a társadalmi intézmények, a természeti, éghajlati és meteorológiai tűnemények, élet- és lélektani jelenségek, mint ezt a szók története oly szépen bizonyítja. Például a mos-tani kaland szó, melyet aranyos ifjuságunk szüntelen

szájában hordoz, a tizenharmadik századtól kezdve oly társulat neve volt, mely csak részben különbözött a mi temetkezési egyleteinktől. Tömérdék jótékonytságot gyakorolt, még több szent misét mondott, de gyűlésein az örömnök is áldozott. Nevét a hó elsejétől (Calendae) vette, mikor gyűléseit tartotta, melyen férfiak és asszonyok, papok és világiak vehettek részt, csak az apácák meg barátok voltak kizárva.

De azt kérdezhetné valaki: Ugyan kinek van mégis némi előjoga az újításban, a szók és szólások helyes vagy helytelen alkotásában? Bizonyosan hozzáértő komoly nyelvészeknek, a kik ismerik a szó gyökét, értelmezik képzőjét, áttanulták az összetétel szabályait? Tagadhatatlan, hogy a nyelvtudomány mivelői a műszók alkotásánál némi előnyben részesülnek, a hol sokszor száz számra kell a szükséges kifejezéseket megalkotni, jó, ha a nyelv közelebbi ismerői fognak hozzá. Hisz az ily szók nem inspiratio művei, megmaradnak az illető szak körében, a nagy közönség alig vesz rólok tudomást, a laikus csak értelmező szótár segítségével fogja megismerni, neki éppen annyit ér, mintha görögül vagy latinul hallaná. Ezért hibáztatjuk a természettudományok számos terminusának magyarosítását és helyeseljük azon mérsekletet, melylyel újabb természettani könyveinkben találkozunk. Bugát Pál és követői rendkívül találékony és ügyes emberek voltak, de alkotásaik $\frac{4}{5}$ része bizonyosan el fog veszni, s azon lelkes dicséret, melyet Toldy e buzgó férfiúnak szentel, csak kis részben illetékes. Hiába, tudósokkal szemben csekély sze-

repe van az újtásnak; a kik ismerik a grammatika eddigi szabályait, mindjárt megütköznek a szokatlan kifejezéseken, s e megállapodott conservatív és higadt faj nem tapsol a tapsolókkal.

Egészen más a nagy közönség. Ha a költő, egy megragadó költemény legszebb helyén egy csonkított szót vagy grammatikátlan fordulatot használ, melyek magyarázatára maga a szöveg is elég, az olvasó a gyönyörű verssel együtt magáévá teszi a hibás szót és szabálytalan szólást. E mindenható fegyverrel kezökben honosították meg neológiánkat Kazinczy és Berzsényi, Vörösmarty és Petőfi stb. A költemény, melyet az iskolákban és társas összejövetelekben tűzzel szavaltak, s a dal, melyet édes ajkuk oly gyönyörűen énekelt, hibás kifejezéseivel együtt a nagy közönségé lett. Csak egy Szemere Pál hány és hány ilyen szót alkotott mint: ábránd, ábra, botrány, dalnok, divat, ellenőr, elnök, erély, eszély, eszmény, féltékeny, gyár, hatály, hulla, jellem, jutányos, ipar, kedély, modor, nélkülöz, regény, szerv, szeszély, szilárd, szobrász, titkár, verseny, viszony, zsarnok stb. stb. E szókat az egész művelt magyar világ sajátjává tette, irodalmunk csak úgy hemzseg tőlök. Ma már csupán egy korlátolt grammatikus tudna megütközni Vörösmarty »Bort megiszsza magyar ember«-féle mérész inversióján, a nagy közönség jól érti és szívesen hallja. Így vagyunk egy sereg elavúlt, táj- és trivialis szóval, melyeket vagy elfelejtettünk, vagy nem ismertünk, vagy pedig megvetettünk. »Mert mindenütt, az emberi beszéd minden része és részecskéjében korlát nélkül áll e mondat igazsága: usus norma lo-

quendi (a beszéd szabályozója a szokás)« mondja Whitney. *

Ifjabb nyelvészeink ügyes férfiak, komoly törekvés jellemzi őket, tanulják, vizsgálják a régi magyar nyelvet, kutatják nemzetünk tájbeszédeit; összeszedik népünk meséit és közmondásait. Ez mind nagyon szép. Könnyű és mégis dicséretes. De ha izlésöket és gondolkozásukat tekintjük, kevésbbé elégitenek ki bennünket. Olvassa el bárki egy Szarvas Gábor, egy Volf György stylusát, talál-e bennök többet mint némi nyers erőt és ügyes dialecticát, vaskos és közönséges kifejezést, szellemtelen bátorságot s köznapi monotoniát? Dicséretökre válik, hogy bizonyos correctsége tettek szert, nyelvök érthető és világos, jól használják a szórendet, melyet németből fordító hirlapíróink szüntelen sértenek. De mind ez csak elemi kellék. A ki nem tudta ennél tovább vinni, egy kis elmeéllel, és téves principiuma következetességével könnyen beáll szócsinálónak. Bizony komikus egy társaság is az! Ott üléseznek az akadémia termében, rendben előszedik úgynevezett rozszúl képzett szavainkat, mintha nem oly joggal vehetnék vizsgálatuk alá a honosított idegeneket, mint asztal, ablak, vánkos, párna, stb. száz meg száz példányt, s ajánlanak új, nehézkes, döcögő szókat, melyek a nyelvtani szabályok ölen növekedtek! Valóban különös dolog, épen napjainkban, mikor inkább conserválni, mint újítani szeretünk. Mily más idő volt a huszas,

* Whitney nyelvtudományi felolvasásai. Németre átdolgozta Jolly. München 1874.

harmincas és negyvenes évek korszaka, mikor a közönséget a purismus és a magyarítás láza fogta el, mikor egy Vörösmarty, egy Petőfi költeményét alig pár hétre születése után újításaival szavalta, zengette. Ma már csak egy pár lap vesz tudomást a buzgó férfiakra, kik az akadémia palotájának egyik zúgában ritka bátorsággal füzögetik a szók elemeit. *

Egyébiránt ifjabb nyelvészeink és fejük Szarvas Gábor még egy más fába vágják fejszéjüket. E tetők újra gyér példánya a téves felfogásnak, az ítélő tehetség korlátoltságának. Az *ik*-es igék elleni támadást értem. Véleményök szerint haszontalanok, fölöslegesek, »mert külön ragozásuk általában véve nem fődöz jelentésbeli különbséget, másodszor, mert a mai közhasználatnál éles ellentétben áll.« Szarvas Gábor csodálatos önérzettel és a hozzá nem illő hengegés ritka eredetiségével híja vitára »az ellentábor szóvivőit« »minthogy a tekintélyek kora lejárt s az egyedüli tekintély az ok és igazság.« Pedig ez is a legegyszerűbb kérdés. Mihelyest tisztába jövünk az irodalmi nyelv fogalmával, eldöntöttük a kérdést. Önkenyes föltevésekre, vakmerő állításokra, mint a milyen az ő »vagyol« és »voldol«-ja, nincs semmi szükségünk. Tehát mi is az irodalmi nyelv? Talán a nép nyelve? Ne ringassuk magunkat üres csalódásban; az irodalmi nyelv többé-kevésbé megkötött idioma melyre a nép nyelvének változásai csekély vagy

* Jellemző, hogy általok ajánlott kifejezések közül épen az *ivad* ot próbálják egyesek divatba hozni, melynek jelentése semmi összekötötésben sincs az »idény« értelmével. Ime a neologok epigonjai!

semmi hatással sincsenek. Majd hetven, de legalább is negyven éve, hogy irodalmi nyelvünk megállapodott, és íróink általánosan a Révai-féle rendszert követik. Elfogadtatott az *ik*-es igék tana, megállapított a név- és igeragozás formája, melyen megtörik a nép nyelvének, dialectusainak örökös hullámlása.* Előkelő szellemek, költői és szónoki geniek rajta is fognak változtatni, egy-egy népies szólással gyarapítani; de maga a nép idegen marad tőle. Ez irodalmi nyelvet beszél minden művelt magyar ember, ezt tanulja költőitől, ezt hallja országgyűlési szónokaitól, ezen nyújtják neki az iskola tantárgyait, s századokon keresztül mindig azt fogja használni, mikor már a nép nyelve annyira eltért tőle, mint a német vagy francia, olasz vagy angol irodalmi nyelv a köznép dialectusaitól. Hitem szerint sohasem jutunk a műveltség azon fokára, hogy népünk elfelejtse szójárásait.

Ma már nagyrészt összegyűjtve a magyar nép dialectusai, régibb és újabb nyelvészeink, linguistadilettánsaink nem csekély fáradságából és az akadémia s mások nagylelkűségéből olvashatjuk azokat. És mit látunk, mit veszünk észre bennök? Azt, hogy sokban eltérnek irodalmi nyelvünktől és ez eltérés az évek számával folytonosan növekszik. Így van ez mindenütt. A német irodalmi nyelv különböző, pl. osztrák, szász stb. dialectusokból álló udvari nyelv volt, vagy mint Luther mondja: »A szász cancellária

* Ha egyes költők népies verselésök alkalmával vagy ha a szótágok sokasága miatt csonka formával élnek, nem hozhat bennünket zavarba; mert hisz az nem egyéb egy kis licentia poëticánál.

nyelve, welcher nachfolgen alle Fürsten und Könige in Deutschland.«* A latin irodalmi nyelvvel szemben Róma népe egy tetemesen átalakított dialectust használt, a görög irodalmat cserben hagyta a nép, Bossuet, Corneille, Racine franciájától tetemesen különbözik a roueni vagy toursi és még inkább az avignon-i nép nyelve. Dante szülőföldjén mennyivel más-kép szól a jámbor földművelő, mint a hogy híres költője szólott. És mi ebből a tanulság? Az-e, hogy a dialectus változásával, változtassunk az irodalom nyelvén is, az-e, hogy ha a nép elfelejti az *ik*-es igéket, töröljük ki mi is; az-e, hogy ha népünk ajkáról kivész a történeti és végzett mult, a folyamatos mult és végzett jövő, vessük el mi is ezeket?

Az irodalmi nyelvet mindnyájan az iskolában és könyvekből tanuljuk, megállapodott formáit ott sajátítjuk el. A családi kör nem egyszer ad ugyan szánkba oly kifejezéseket, melyeket az irodalmi nyelv grammatikája soha sem vall magáénak, de ha írni akarunk vagy díszes társaságban szólunk, mindig e grammatikát tekintjük szabályzónknak.

De azt találják némelyek mondani, hogy a nyelvbe csúszott roszt izlés, dagályos beszédmód, éretlen túlzás, izetlen szójáték s számtalan idegen szó kiirtására mégis csak a nép nyelvéhez kell majd fordulnunk s az irodalmat általa regenerálnunk. Nem egészen. A népre való kizárólagos hivatkozás a legnagyobb zavart idézné elő nyelvünkben. Hisz különben mi már

* Lásd Whitney-Jolly, Sprachwissenschaft 244. és következő lapjait.

átestünk az irodalmi nyelv renovatióján! És mit tettünk? A nép nyelvéből reformáltuk-e az irodalomét? Vajjon Dugonics pórias izlése, alszerű és rút prózája volt e reformatori tény? Vagy talán Gvadányi ízetlen magyarsága és közlegényes előadása volt a népies e regeneráló hatása? Bizony nem. E lelkes honfiak izlése és nyelve nagyon keveset különbözött Ábrahám a st. Klára népies prédikációjától, Fray Gerundio spanyol nyelvétől, dr. Pitcairn angol előadásától, s a Györgyelőtti korszak beteges ékesszólásától és lelketlen áradozásától és az olasz irodalom seicentismojától. És mivel reformálták e nemzetek irodalmi nyelvöket? A romlottságot megelőző korszakhoz tértek vissza. A németek Luther nyelvéhez fordultak s azonfelül Horatius »callida juncturá«-jával nagy tömeg új szót teremtettek, melyek segélyével a gallo-german és más interpolációkat mellőzhettek. Az angol írók közt pedig azokat tartják a legjobbaknak, a kik a Györgyelőtti korszakot megelőző izléshez tértek vissza. Az olaszok Dante, Petrarca, Boccacio, Assisi sz. Ferenc, Passavanti nyelve világánál reformálták a XVIII. század izléstelen, pórias és korcs nyelvét. Hasonlót tettek nálunk is Révai és Kazinczy. A tizenhetedik század nyelvéhez tértek vissza s merész újításokkal szépítették az irodalmi előadást. Igaz, hogy ők is követtek el túlzásokat, estek megróható tévedésekbe, melyeket az olasz Cesari atya, a purismus főalapítója mutat. De mint egy jeles angol író mondja: »Nagyobb átalakulást nem vihetni keresztül lelkesültség nélkül, lelkesültség pedig nem lehet túlzás nélkül, mely maga

a tévedés. Az irány mégis megtörte az utat, és senki sem hasonlíthatja össze a mostani olasz irodalmat századunk első éveivel a nélkül, hogy észre nem venné a nagy haladást.*

Mindezt csak azért hoztuk fel, hogy megmutassuk, mennyire tévednek Szarvas Gábor és egy-két társa, midőn a nyelvtudomány igazi feladatát mellőzve, a Grimmek és mások követése helyett nyelvünk reformálására adják fejöket.

E ferde irány azonban a jók föllépése és a gyöngék fölébredése folytán bizonyosan megszűnik, a nagyhangú reformátorok szelid kutatók és egyszerű vizsgálók lesznek, mert hisz a mámort a kijózanodás, az elbizakodottságot keserű csalódás szokta követni; a tisztelt férfit pedig, kinek nevét cikkünk homlokára irtuk, mindig büszkeséggel pillanthat vissza a szent lelkesülés azon ritka korára, melyben néhány elszigetelt és nehéz körülmények között élt tudós és író édes nyelvünket oly szépen reformálta. Mint egyik tekintélyes tagja a néhányynak fogadja mindazok köszönetét, a kik prózánk jelen laposságát s irányunk kézműves és gyárias köznapiságát sajnálva, szívesen tekintenek vissza azon időre, mikor, ha merészen nem is szólhattak, legalább szépen és gondosan írtak. Politikai és társadalmi életünk mostani szabadsága ezer jónak szülő anyja, de épen e szabadság, a vulgus, a csöcselék és a kevésbbé művelt osztály politikai szerepe számtalan közlőnyt hozott létre, melyek abba

* Lásd Wiseman bibornok visszaemlékezéseit könyve 95. s köv. lapjain, hol az olasz nyelvről szól.

helyezik büszkeségöket, hogy e nép pórias és utcai nyelvén akarnak szólani, s nyelvünk jámbor művelőinél szives pártolásra találnak. E szerencsétlen linguisták, e korlátolt, de szűk körükben elég élesen látó, bár messzebb és magasabbra nem tekintő szellemek fölött — egy kis hullámverés után — napirendre tér az idő; Toldynak és társainak pedig biztosítja a hervadhatatlan koszorút.

IV.

Elfogadott igazságnak tartják, hogy a kritikusok gonosz akaratú teremtetések, nyugtalan ördögök, kik csak akkor érzik jól magukat, ha egy neves író vagy könyvet áldozhatnak fel beteges hiúságuk engesztelő oltárán. Működésöket a telhetetlen irigység tagadó szerepének tekintik s főleg az ifjú kritikus világ, mely a napilap hasábjait, e mától holnapig élő tiszavirágot, kerítette hatalmába, bőven felhasználja a gyűlöletes szabadság privilegiumát, úgy, hogy sehol sem olvasunk annyi elvető, gúnyoló és lenéző ítéletet, arrogans és fenhéjázó szavakat, gögös és rendretasító tanácsokat, csípős útbaigazításokat, mint épen napi lapjainkban.

S mivel törekvések *ad summum fere tendit*, a dicsőt óhajtja lerántani fényéből, rendesen a tekintélyes férfiak hibáit keresi, Horatius szerint:

Virtutem incolumem odimus,
Sublatam ex oculis quaerimus invidi.

(Horatius III. 18. od. 31, 32. v.)

Mint a régi római világban az ifjú szónokok egy-egy államférfiúi nagyság megrohanásával kezdék szereplésöket, napjaink fiatal kritikusai is vakmerő

támadások eszközévé teszik bohó tollaikat, úgy, hogy nálunk teljesen igaz La Bruyere mondása: *La critique souvent ne pas une science, l'est un métier, ou il faut plus de santé que d'esprit, plus de travail que de capacité, plus d'habilité que de génie.* Ily gyarló, de munkás szellemek, inkább merész, mint megérett lelkek nem hagyják babérfaik alatt pihenni a jelesek, kik fáradságosan ültették azokat; folyvást szaggatják e fák díszes lombjait és perzselik leveleit.

De azt mondják, hogy ez a kritika valódi hivatása: A kritikusok az irodalom útonálló, akik az óriások mértékét alkalmazzák költőink szerény műveire, és nagy szabású szólamaik lesve lesik a szerzők grammatika-ellenes merényleteit, a jó ízlés elleni vétkei, s a józan ész elleni hibáit; ellenben minde sugár bántja, minden szépség boszantja, minden tehetség izgatja és minden remekmű keseríti őket, mert hisz azok nem egyebek, mint saját rútságuk és terméketlenségök hangos nevetői, úgy, hogy mások hibáiból, fölfedezett ostobaságaiból élősködnek.

Ha ez volna a kritika modern fogalma, akkor Toldy nem kritikus. Bíráló soraiban sokkal több a pozitív, mint a negatív, több az elismerés, mint az ócsárlás és kicsinylés. Őt nem izgatja fel a kezébe került munka, ha csak lelkesedésre nem; epéjét nem keveri föl, békéjét nem zavarja meg a bírálandó művek szépsége, át tudja azt érezni, őszinte csudálatra tud ragadtatni, minden buzgó törekvésre, hazafias tevékenységekre talál elismerő szavakat, a legszerényebb jóakat nemeslelkű buzdítóra akad benne.

Mindezt a kor, melybe szereplése jutott, egész terjedelmében igazolja.

Csak egy hozza ki sodrából, csak egy bántja őt kérlelhetlenül, ha a nemzetiség ügye forog kérdésben. Itt már engesztelhetlen. A sima és tartózkodó, az erélyes és vigyázatos férfiú korbácsot ragad, hogy a más tekintetben érdemest is erélyesen sújtsa. Például Pyrkerről, e nemes főpapról, a művészet derék pártolójáról szólva, keserű fájdalommal nyilatkozik mondván: »Elhallgatom, hogy tetemeinek is külföldön rendelt nyughelyet, hol szelleme, míg élt, inkább érezte magát otthon; elhallgatom, nehogy hazafiúi méltó nehezteléssel elforduljunk emlékezetétől, melyet nem annyira rokonszenvvvel, mint nemes tartozásból, vett jókért, ülhet meg a magyar: elforduljunk sírkövétől, kinek jelességével nem dicsekednünk lehet, hanem értte pirúlni vagyunk kénytelenek!«

Valóban Toldy egész irodalmi működésében nagy szerepet játszik a nemzeti elem. A magyar nemzetet, a magyar hazát viselték kora írói szivökben, hordozák ajkukon. Költők és prózaisták, tudósok és diletánsok mindenekelőtt magyarok akartak lenni, ezt ismételték százszorosan; úgy, hogy néha műveik is igazán dagályosak, rajongásuk pedig sérti az ízlést. Ki nem emlékeznék például Garay jól ismert szolamára: »Magyar hölgynek születni szép és nagy gondolat«? Ki nem ismeri Wesselényi szavait a magyar nyelvről: »A magyar nyelv erős, mint a zúgva rohanó árvíz, elhatározott mint a férfias, elszánt akarat, oly egyszerű és tiszta, mint az anyaszív aggodalma.«

E féktelen buzgóság vitte Horváth István rajongását a legdörébb történeti nézetek elfogadására, bölcsészeinket az egyezményes magyar philosophia meg-alapítására, nyelvészeinket az idegen szók magyar eredetének vitatására. A legvilágosabb germán vagy szláv eredetű szóban magyar gyököt és képzőt kerestek, a nyelv minden egyes tagján egész lelkesedéssel csüngöttek; úgy hogy csak az újabb összehasonlító nyelvtudomány érdeme a mostani józanság; neki köszönhetni annak elismerését, hogy neveink rendkívüli száma idegen vagyis tisztán conventionalis szó, mely nyelvünk gyökeivel semmiféle összeköttetésben sem áll, és ha egy-két jámbor grammaticusunk orthológiája jogosult volna, e betolakodott és természeti erővel nem bíró neveket kellene legelőször kiutasítani. — De éppen e határtalan lelkesülés, a nemzeti nyelv e lángoló szeretete tölti el édes hálával keblünket irántok, köszönettel pillantunk fel a mult e jelesbejére, kik szóval és tettel munkáltak a nemzet ébresztésén a nélkül, hogy ezért anyagi sikert hajhásztak volna. Ma már egészen más világot élünk. Nem mintha a közügy nem érdekelne bennünket, vagy nem vennénk részt a közérdek vitáiban. Óh igen, most is megteszünk minden tőlünk telhetőt. De a szellemi tényezőket anyagi sikereink elérésére fordítjuk. Leszünk országgyűlési képviselők, hogy igazgató tanácsosok, magas államhivatalnokok, concessio-tulajdonosok stb. lehessünk. Eljárunk a megyei és más gyűlésekbe, támogatunk jó és rossz ügyeket, csakhogy saját érdekünket mozdítsuk elő. Különféle vállalatok, jótékony és hazafias célú egyletek élére

állunk, azon édes szándékból, hogy népszerűségünket, a zsiros falatok e biztos eszközt terjeszszük.

Mily más volt a nemzeti lelkesülés korszaka! Vörösmarty és Bajza, Toldy és mások oly pályára léptek, mely mindennel inkább, mint anyagi sikerrel bízatta őket; a nemzeti nyelv, e legszentebb közös jó állott szemeik előtt s határtalan lelkesülésök nem kérdezte, fognak-e éhezni és nyomorogni kétes pályájakon?

Mégis áldozatkész és hazafias lelkesülése s ebből származott nyelvészeti és irodalom-történeti tévedései dacára Toldy a legjózanabb magyar természetek egyike. Igazán egészséges ember. Legalább ezt a benyomást tesz rám összes iratai. Kitartó tevékenysége nem ismeri századunk betegségét, a melancholiát, munkássága nem engedi az ábrándokba sülyedni, és az őszhajú aggastyán érzéke közönyösen lép el mind a mellett, a mi lelke izmosságát bénítaná. Ő nem a phantasia embere, szivét nem keseríté el az elérhetetlen utáni vágy, tettei a legjózanabb gondolkodás következményei. E józanság szüli a tiszta világos látást. Délibábok nem mutatnak neki hiú képeket. Phantasiája csak ritkán vezeti félre ítéleteiben, tudományos vizsgálódásaiban. Mindent maga tekint meg, nem igen hisz mások előadásában, vagy legalább reményli, hogy saját vizsgálata minden kétséget földerít. Ezért a legapróbb adatok sem kerülnek el figyelmét s ezekre aránylag biztos és szabatos ítéletet tud mondani. S a mit mond, nagy gonddal mondja. Olyan mint a művész, ki minden egyes vonást megfigyel és híven lerajzol. Jelen íróink között

gondos irálya tünteti ki. Irodalomtörténetének rövid és velős, találó és praegnans jellemzései mindazok figyelmét magukra vonták, a kik érzékkel bírnak a styl különös erejéhez. Igaz, hogy e tömörttség néha mesterkéltnek látszik. Itt-ott makacsul ragaszkodik egyes szokatlan formákhoz, melyek sértik a simaságot, érdessé teszik az előadást. Olykor az átlátszóság is szenved nála, az erő néhol a szépség rovására szerepel irataiban. Nem lévén messzevágó phantasiája, nem ragad meg bennünket. Beszédeiben és irataiban hiányzik a költő varázsa és a bölcsész szigorú analýsise, kiáradó szenvedély sincs benne, s azért bennünk sem kelthet; de erős értelme, ítéleteinek gyakorlati soliditása mindenesetre meggyőző és tiszteletet kelt bennünk iránta.

Nem oly régen Toldy műveit tartották a magyar próza remekének. Mint az angol ifjúságot Addison Spectatorához, úgy utasították a magyart Toldy beszédei- és irataihoz. »Hadd lásson világot e munka (irodalmi beszédei), írja a kiadó Bajza is, s hasson egy méltányosabb irodalmi szellem szilárdítására, s a szónoki formák gondosabb tanulására, mi hazánkban annál fontosabb kellék, minél inkább nevekszik naponként a szónoklat jelentősége, és szüksége annak, hogy magunkat szabatosan, szépen és világosan fejezzük ki.« Izlésünk a népies felé fordulván, ma sokan idegenszerűnek, kevésbbé magyarosnak találják. Annyi igaz, hogy a népies zamat nincs erősen képviselve, nála vagy legalább nem oly mértékben, mint a mi-lyenben napjaink irodalma használja. De úgy látszik, nem ez a valódi oka népszerűsége hanyatlásának.

Stylusunk fő jellemvonása most a pongyolaság és szélesség. A rövid és erőteljes előadás nem a mi kegyerünk. A könnyű és elég bő ruhát szeretjük. Érzékünk kissé eltompúlt az arány és harmonia, a hangzatosság és zeneiség iránt. Mondatainkat, a mennyire csak tehetjük, mennél több részre osztjuk; periódusaink nincsenek, vagy igen elnyúlnak, széthullanak. Az elő- és utószak egyensúlyát épen nem ismerjük; de nem is akarjuk ismerni, mert csak könnyűségünket gátolná. Nagyon merevnek és hidegnek találók. Mi kedveljük a simulékonyságot, de nem az orosz-lánét, mely fenséggel és erővel tudja azt párosítani; nem a nagyvilági hölgyét, ki finom eleganciával köti össze s plasticus képét adja a styl egyik remek fájának: hanem a szabad nővilág simulékonyságát, mely majd minden öltözéket ledob magáról, hogy mi se akadályozza hajlékonyságában. Toldy is tud simúlni, sőt épen e tetterős mozgékony férfiúban, ki mindig határozott cél felé törekszik, ezt bámuljuk legjobban, simulása azonban a kellő választékossággal egyesül, mely megvet minden utcait, elfordúl a póriastól és kikerüli a banalist. Szóval Toldyt napjainkban is ajánlhatjuk az ifjuságnak s irodalomtörténeti műveinek használatát nyereségül tekintem a tanulókra nézve. A nevelés részben szoktatás is lévén, nem árt ha ifjainkat ily stylushoz szoktatjuk: csak azután vigyázzunk, hogy a szórul szóra betanítás már-már kiháló maniájába vissza ne essünk.

V.

A művelt ember az általános és különös, a faj és egyed összeolvadása. Nevelésünk fokozatosan gyöngíti bennünk a különöst, az egyedit. A faj világnézlete átalakítólag hat reánk, s az annyiszor hirdetett önállóság dacára az egyetemes és általános egész súlyával fekszik rajtunk. Összes buzgóságunk sem képes levetni e terhet. Sőt a kör, melyben mozgunk; az emberek, a kikkel együtt élünk; a politikai felfogás, mely minduntalan fülünkbe hangzik; és a vállalási meggyőződés, melyet gyermeki szívünkbe csepettetnek; a vidék, a hol születünk és neveltetünk, oly erős befolyással vannak reánk, hogy a legnagyobb nehézségbe kerül lerázásuk és levetkezésök. Bocsánat e nagyon külső képért, mert hisz a közszelem annyira a miénk, lényünk essentiája lesz, hogy egészen más, találóbb képet kellett volna keresnünk megvilágítására.

Kevés emberben olvadt fel az egyedi az általánosban annyira, mint Toldy Ferencben. Lelke a közjót tekintvén, neim igen veti alá magát egyéni rokonszenvének, legyőzi magán nehezteleit és oly mértékben sima lesz, hogy épen az által kelti föl néme-

lyek bizodalmatlanságát. Nem foghatják fel az embert, a kit egyetlen szenvedély lelkesít. Mai izgatott és szabad világunk nem igen bízik az oly emberben, a ki mindenki vel jó lábon áll. Azt hisszük, hogy a ki üt, azt nekünk is vissza kell ütnünk. Innét az egyetemes vagdalkozás és irodalmi dorongolás, az erősebb gúny és vastagabb csúfolódás. Vannak pártjaink és cliquejeink, melyek szüntelen csipdezik egymás irodalmi működését és az általános terére viszik át egyéni ellenszenvöket. Toldy elszigetelve állott ezektől. Egyik sem mondhatta magáénak. Senki sem dicsekedhetett vele, hogy igazán az övé. Mindegyik fél örült az ő búzgóságának, s ő is üdvözölte mindenikben a jót, dicsérte a dicsérendőt; de épen úgy felszólalt ellene, mint mellette, ha vagy reá hivatkoztak, vagy meggyőződését az ügy iránti lelkesülését és véleményének nyilvánítását kívánták.

Sajátságos helyzete volt az akadémiában. Mint e nagy jelentőségű intézet buzgó titkára összeköttetésnél fogva nem mindennapi befolyást gyakorolt a tagok megválasztására. Törekvése oda irányult, hogy a tudomány és a társadalmi osztályok egyensúlya meg ne zavartassék. Ezért nem egyszer kelle bizonyos kasztot, egy befolyásos és hatalmas, ügyesen intriguáló és szívós pártot, a katolikus papságot, némi távolban tartania az intézettől. A fényes testület conservatív iránya csak bénítólag hatott volna az akadémia valódi céljára. Toldy ügyes modora sohasem tépte szét velök a jó viszonyt; a hazafias és áldozatkész papságnak mindig megadta a megillető tiszteletet a nélkül, hogy úszályhordozójjá, magán érde-

keik szolgájává süllyedt volna. Gyűlölte a felekezeti-seget mint senki más. »A nyakas és keményfejű, de nyílt és büszke kálvinista« csak úgy nem tetszett neki, mint a »sima és udvarias, de alattomos lutheránus«, vagy »az alázatos és meghunyászkodó katolikus«. Mindegyikben csak a művelt magyar embert tisztelte.

Az akadémia vezetői azonban még sem kerülhették ki a közönség egy részének éles kritikáját; számosan hitték, hogy az oly kálvinista intézet, melybe barátságból néhány lutheránus is bejuthat, de a katolikus csak gyér kegyelem útján s akkor is a chrismeros ledörzsölése után. Mostanság nem fenyegetnek akadémiánkban a felekezetiség veszélyei, buzgó papság ül a gondolkodó államférfi és tudós, a szellemes atheista és bölcs philosophus mellett. Szívesen szorítanak egymással kezét és kockáztatnak egy-egy tréfát a nélkül, hogy a pap az írás kemény parancsára emlékeznék: *Nec ave ei dixcris*, vagy a tudós az oltár emberének vakságára gondolna.

Meddig marad meg e jó viszony, e külső egyetértés és kölcsönös tisztelet, nem tudjuk; a harc, melyet Európa oly kétségbeesetten vív, nálunk is bekövetkezhetik; az államiság terjedő eszméje és a tudomány kérlelhetetlen analysise, más részről az ébredő rajongás, az alsó papságban kifejlődhető zelus egy-két évvel későbbben megszülnék a vizálgodás magzatját, s majd nő és erősödik a küzdelmek között. Kormányférfiaink ügyes politikája a liberális papság néma támogatásával sokat tehet a veszély meggátolására, a magyar ember ismert naturalisma is segítségére lesz e nagy feladatában, s alighanem sok te-

kintetben az államon fog mulni, vajjon elháríttassék-e a baj vagy nem?

De ne folytassuk tovább e halvány kép rajzolását. Mi csak néhány vonást akartunk nyújtani az író characteréből, a ki idővel nagyobb dolgozatok méltó tárgya lesz. Ő, a ki Kazinczyval és Kisfaludy Károlylyal, Vörösmartyval és Petőfivel, Jósikával és Jókaival, majd Aranyval és Gyulai Pállal élt és él együtt; a ki ernyedetlen munkássággal és sohasem lankadó éberséggel vett részt, sőt néha vezető is volt az irodalmi mozgalmakban; a ki a legszorosabb összeköttetésben, intim levelezésben állott hazánk irodalmi, politikai és társadalmi nagyságaival, igen, az ő élet-rajza irodalmunk legfényesebb korszakának, igazi aranykorának lesz történelme.

